

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

HƏMİDƏ ƏHMƏD qızı ƏLİYEVƏ

QƏRBİ AVROPA ƏDƏBİYYATINDA YAXIN ŞƏRQ MÖVZUSU
(EPIK POEZİYA MATERIALLARI ƏSASINDA)

5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis və fransız ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2017

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: Qorxmaz Həsi oğlu Quliyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: Rafael Baba oğlu Hüseynov
AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Ülfət İsmayıl qızı Bədəlbəyli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Hüseyn Məmməd oğlu Həşimli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə _____ 2017-ci il saat ____-da Azərbaycan Dillər
Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Məsməxanım Yusif qızı Qaziyeva

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Bəşər tarixində ilk sivilizasiyaların beşiyi sayılan Yaxın Şərq dünya mədəniyyətinin və elminin inkişafında bir çox ilklərə imzasını atan fenomenal kulturoloji məkandır. Yaxın Şərqin fəlsəfə, ədəbiyyat, elm, texnika və digər sahələrdəki öncüllüyünün əhəmiyyəti böyükdür və danılmazdır. Müasir Qərb sivilizasiyası antik yunan və Roma mədəniyyətləri üzərində bərqərar olsa da, bəzən birbaşa, bəzən də dolayısı ilə Yaxın Şərq xalqlarının mədəni irsindən bəhrələnmişdir.

Yaxın Şərq avropalıları həmişə öz dünyaduyumunun zənginliyi, nəfisliyi və sirliliyi ilə cəlb etmiş, onun çatışmayan mədəni elementlərinin mənbəyi olmuşdur. C.Nağıyevin qeyd etdiyi kimi “<...> Qərb xalqları hələ lap qədim dövrlərdən başlayaraq üzünü Şərqə çevirmiş, oradan bir sıra dini, fəlsəfi, əsatiri, ədəbi ənənələri əxz etmişdir. Dünyanın bir sıra möcüzələri ilk dəfə Şərqdə yarandığı kimi, dünya fəlsəfəsinin, elminin, ədəbiyyatının təkrar olunmaz nümunələri də ilk dəfə bu ərazilərdə meydana gəlmişdir”.¹ Orta əsrlərdə bir sıra səbəblərə görə Yaxın Şərqlə Qərbi Avropa arasında münasibətlər xüsusilə intensiv xarakter kəsb etdi: yunan-Roma mədəniyyətinin birbaşa varisi Bizansla əlaqələr, İspaniyanın ərəblər tərəfindən fəthi, səlibçilərin Yaxın Şərqə yürüşləri yeni mədəni təmasların yaranmasına səbəb oldu.

Şərq və Qərb mədəni əlaqələrinin tarixi qədimlərə gedib çıxsada, yalnız XVIII əsrdən etibarən Avropada Şərqi elmi prinsiplər əsasında öyrənmək cəhdləri başlandı və XIX əsrin ortalarında bu proses geniş vüsət aldı. Avropada şərqşünaslıq bir elm kimi işğal olunmuş və müstəmləkə vəziyyətinə salınmış Şərq ölkələrindəki hərbi-inzibati, ticari və missioner qurumlarının fəaliyyətini praktiki cəhətdən dəstəkləmək məqsədinə xidmət edirdi.² Belə ki, bütün bu işlərin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün yerli dilləri, dövlət quruculuğunu, dini, adət-ənənələri yaxşı bilən kadrlara böyük ehtiyac vardı. Lakin xarici siyasətlə bağlı olan bu məqamlarla yanaşı məhz həmin dövrdə Yaxın və Uzaq Şərqin qədim maddi-mədəniyyət abidələri, zəngin şifahi və yazılı ədəbi-bədii nümunələri, son dərəcə orijinal incəsənəti və Qərb düşüncə tərzini üçün yeni olan dini-fəlsəfi görüşləri avropalıları tərəfindən əxz olundu və avropamərkəzçilərin uydurduğu Şərq

¹ Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Asiya, 2004, s.21

² Pagden A. Lords of all the world: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500 – c. 1800. London: Yale University Press, 1995, 244 p.; Harlow B., Carter M. Imperialism and Orientalism. Oxford: Blackwell, 1999, 408 p.

xalqlarının geridə qalması barəsindəki mif dağılıraq, üç monoteist dinin, buddizmin və digər mötəbər büt-pərəstlik dinlərinin vətəni olan və ümumdünya mədəniyyət, elm tarixinə hədsiz töhfələr verən bu qədim mədəni sivilizasiyaların bir çox sahələrdə öncüllüyü və zəngin təcrübəyə malik olması dünyanı heyrətə saldı.

Dahi alman şairi və öncəgörücüsü İ.V.Höte bədii-estetik fikrin gələcək inkişafını vahid dünya mədəniyyəti ideyası ilə bağlayaraq özünün məşhur “Qərb və Şərq divanı”¹ əsəri ilə Yaxın Şərq və Qərb poetik deyim tərzini üzvi vəhdətdə birləşdirən universal bədii ədəbiyyatın təməlini qoymuşdur. Lakin müasir dövrdə avropamərkəzçilik xülyasına qapılan Qərb humanitar fikrinin nümayəndələri dahi sələflərinin mövqeyindən geri çəkilməmiş, “Qərb və digərləri”nin oppozisiyasını dövrüyyəyə buraxmışlar. Bu konsepsiya sübuta yetirir ki, avropamərkəzçilik ideologiyası dünya düzəninə yeni reallığı ilə barışmaq istəmir, mədəni inkişafın istiqamətini “Şərq-Qərb” müstəvisindən “Qərb-dünya” müstəvisinə keçirməyə cəhd edir. Bu işə son nəticə etibarilə mədəniyyətlərin bir-birindən təcrid olunmasına, “atomaşmasına” gətirib çıxara bilər. Deməli, “nə ənənəvi Şərq, nə də ənənəvi Qərb düşüncəsi ayrı-ayrılıqda optimal inkişaf modelinin yaradılması üçün yetərli deyil; bunun üçün hər iki tərəfin üstün cəhətləri birləşdirilməlidir”.²

Müasir dövrdə Şərq və Qərb sivilizasiyaları anlayışının artıq tarixə çevrildiyini, yeni sivilizasiyaların meydana gəldiyini iddia edənlər bununla diqqəti “digərlərinə” yönəltməyə çalışsalar da, yenə də Qərbin üstün mövqedə olduğunu vurğulayırlar. XX əsrin sonlarından etibarən Qərb elmi və siyasi dairələrində belə bir rəy yaranmışdır ki, indiki dövrdə Qərb “bütün digər sivilizasiyalarda, yaxud regionlarda əhəmiyyətli marağı olan yeganə sivilizasiyadır, həmçinin bütün digər sivilizasiyaların, yaxud regionların siyasətinə, iqtisadiyyatına və təhlükəsizliyinə nüfuz etmə imkanına malikdir”.³ Görkəmli rus filosofu N.Berdyaev Qərb dövlətlərinin iqtisadi hökmranlığa yönəlmiş imperialist cəhdlərini Avropa sivilizasiyasının qapalılığı, əyalətliliyi ilə izah edirdi. Onun fikrincə, əsrlər boyu qapalı dünya olan Avropanı onun sərhədlərindən kənarında-uzaqda,

¹ Yohan Volfqanq fon Qöte. Qərb-Şərq divanı (Alman dilindən tərcümə). Bakı: Şirvanəşr, 2008, 399 s.

² Xəlilov S.S. Şərq ruhunun Qərb həyatı. Aida İmanquliyevanın yaradıcılığının izi ilə. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, s. 27

³ Хантгтон С. Столкновение цивилизаций. М.: ООО, Изд-во АСТ, 2005, с. 115

Şərqdə “yer kürəsinin nəhayətsiz genişliyi” daima cəlb etmişdir. Şərqin sirliliyi, naməlumluğu daima Qərb siyasi və mədəni dairələrinin diqqətini çəkmişdir. Qərbdən Şərqə geriyyə doğru hərəkəti N.Berdyayev Avropa mədəniyyətinin daxili qaçılmaz dialektikası kimi dəyərləndirmişdir: “Bütün dinlərin və mədəniyyətlərin beşiyi Şərqdədir. Və Avropa mədəniyyətinin zirvələrində dayanan əsl mədəni avropalı öz qədim köklərinə ikrah edə bilməz. Köhnə mədəni Avropa ruhu ... Şərq mədəniyyətinə nifrət edə bilməz”.¹ N.Berdyayev nə Şərqi, nə də ki Qərbi ideallaşdırmırdı. O, belə hesab edirdi ki, yalnız Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin nailiyyətlərinin birləşdirilməsi onların bərabərliyinə gətirib çıxaracaq və yeni dünyadüzümü yaradacaqdır.

Qərb siyasi və elm dairələrinin Qərbin bütün sahələrdə üstün mövqeyə malik olmasını vurğulaması, eləcə də klassik Avropa oriyentalizmində Qərbin yalnız özünün üstünlüyünü bir daha sübut etmək məqsədilə Şərqi müqayisə obyektinə kimi öyrənmək cəhdləri müasir oriyentalistlər, xüsusilə də onların Şərq mənşəli nümayəndələri tərəfindən etirazla qarşılanır. Müasir oriyentalizmin Edvard Səid,² Qayatri Spivak,³ Homi K.Bhabha⁴ kimi nəzəriyyəçilərinin Şərqlə Qərbin hal-hazırkı durumuna və gələcək inkişaf perspektivlərinə dair əsərləri bu sahə üzrə araşdırmaların nəzəri təməlini qoymuşdur.

Qloballaşma XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqin ictimai-siyasi kataklizmlər dövrünə qədəm qoymasına səbəb oldu. Bu ağır böhran durumunda hadisələrin gedişi sübuta yetirir ki, əsl qloballaşma yalnız mədəni əlaqələrin bərpası və inkişafı əsasında mümkündür. Halbuki, Qərb həyat tərzinin ekspansiyası milli mədəniyyətlərin Qərb standartlarına uyğunlaşdırılmasına, milli özünüdərk prosesinin ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Qərb öz dəyərlərini möhkəmlətdiyi və maraqlarını müdafiə etdiyi halda, qeyri-qərb cəmiyyətləri seçim qarşısında qalmışlar. Onların bəziləri Qərbi təqlid etməyə cəhd göstərsələr də, konfusiçi və islamçı cəmiyyətlər öz hərbi və iqtisadi güclərini artıraraq Qərbə duruş gətirməyə çalışırlar. Vaxtilə iki mədəni qütbə, yaxud sivilizasiyaya – Şərqə və Qərbə bölünən dünya bu gün çoxmədəniyyətli mürəkkəb bir qurum halına gəlmişdir.

Bir vaxtlar dünya mədəniyyətinə öz töhfələrini verən Yaxın Şərq hal-

¹ Бердяев Н.А. Судьба России. М.: Изд-во МГУ, АСТ, 1999, с.56

² Edward S. Orientalism. New York: Vintage P Books, 1978, 368 p.

³ Spivak G.C. Can the subaltern Speak? // Post-Colonial Studies Reader, 2003, pp. 24-28

⁴ Bhabha H.K. The Location of Culture. New York: Routledge Classics, 2004, 408 p.

hazırda münaqişə ocağına çevrilmişdir. Bu gün dünya Yaxın Şərq regionu haqqında siyasi, iqtisadi və dini müstəvilərdə müxtəlif geosiyasi qüvvələrin maraq dairəsində olan coğrafi məkan kimi danışır. Bu nəhəng qədim sivilizasiya mənbəyinin bəşəriyyətə verdiyi etik, mənəvi və mədəni dəyərlər müasir qloballaşan dünyanın yeni prinsiplərinə nəinki artıq cavab vermir, əksinə bütövləşməkdə olan dünyanı Orta əsrlər qarşিদurması halına gətirir. Müasir şərqşünaslığın nümayəndəsi E.Səid Qərb-Şərq münasibətlərinin bu cür çağdaş durumundan narazılığını ifadə edərək “tanış”la (Avropa, Qərb, “biz”) “özgə” (Şərq, “onlar”) arasında fərqi və birincinin sonuncu üzərindəki əzəli üstünlüyü ideyasını irəli sürənləri kəskin tənqid edirdi O, haqlı olaraq vurğulayırdı ki, “Şərq Avropa maddi sivilizasiyasının və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir”.¹

Bütün bunlarla bağlı tarixi-mədəni qaynaqların üzə çıxarılaraq araşdırılması, ədəbi-bədii nümunələr əsasında Qərb mədəniyyətində əksini tapan Yaxın Şərq bədii-estetik dəyərlərinin təhlili, Yaxın Şərq və Qərb mədəni əlaqələrinin diaxron və sinxron kəsiklərdə öyrənilməsi dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirən əsas amillərdir.

Yaxın Şərq ədəbi-mədəni irsinin, konkret olaraq, Orta əsrlər Qərbi Avropa epik poeziya nümunələrinin inkişafına təsirinin araşdırılması, bu problemin sistemli şəkildə bədii nümunələr və tarixi qaynaqlar əsasında tədqiqi dünya ədəbiyyatı tarixinin çox mühüm və mürəkkəb bir dövrünün yenidən dəyərləndirilməsinə imkan yaradır. Bu baxımdan Qərbi Avropa epik ənənəsinin kökündə dayanan german mifologiyasının, eləcə də yazıya alınmadan əvvəl və sonra şifahi ənənədə geniş yayılan qəhrəmanlıq rəvayətlərinin genezisində iştirak edən Yaxın Şərq elementlərinin öyrənilməsi, oxşar süjet, motiv və personajların tipoloji aspektdə araşdırılması Yaxın Şərq və Qərb xalqlarının mədəni irsinin yenidən müasir oriyentalizm nəzəriyyələri və filoloji konsepsiyalar əsasında tədqiqi işin aktuallığını şərtləndirən amillər sırasındadır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bəşəriyyətin qədəm qoyduğu postmodernist multikultural dövr humanitar fikrin nümayəndələrindən mövcud sivilizasiyaların dəqiq mədəni sərhədlərini müəyyənləşdirməyi və bu təməl üzərində onların arasında uzun əsrlər boyu mövcud olmuş intensiv mədəni-estetik dəyər mübadiləsinin səciyyəsinə ortaya qoymağı tələb edir. Bu baxımdan dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılarla bağlıdır:

- Yaxın Şərq həm coğrafi, həm də kulturoloji məkan kimi mücərrəd ümumi Şərq kontekstindən çıxarılaraq konkret problem qismində

¹ Edward S. Orientalism. New York: Vintage R. Books, 1978, p. 2

araşdırma cəlb olunur;

- Yaxın Şərq və Qərb xalqlarının bədii-estetik düşüncə tərzlərinin əks olunduğu epik yaradıcılıq nümunələri ümumi problemlər kompleksi kontekstində sistemli şəkildə tədqiq edilir;

- Yaxın Şərq mədəni-estetik ideyalarının Qərbi Avropa ədəbi-mədəni mühitinə nüfuz və təsir yolları müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilir;

- tədqiqat işində Qərbi Avropanın epik poeziya nümunələrinin genezisində və formalaşmasında Yaxın Şərq elementlərinin rolu ardıcıl şəkildə araşdırılır və Yaxın Şərqin (dünyanın!) yaranışdan universal və ümumbəşəri səciyyə daşıyan “Bilqamış haqqında dastan” və “Enuma-Eliş”dən qaynaqlanan epik ənənənin özəllikləri Orta əsrlər Qərb eposları ilə müqayisəli-tipoloji aspektdə şərh olunur;

- dissertasiyada Yaxın Şərq xalqlarının epik yaradıcılığı ilə yanaşı xalqımızın “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” kimi dastan nümunələri də analoji kontekstdə tarixi-müqayisəli təhlilə cəlb olunur;

- ədəbiyyatşünaslıqda ilk dəfə qədim Azərbaycan rəvayəti “Astıyaq” ilə Qərb qəhrəmanlıq eposları arasında konkret epik xain obrazının tipologiyası müstəvisində paralellər aparılır, oxşar psixoloji məqamlar K.Yunqun arxetip nəzəriyyəsinin müddəaları əsasında şərh edilir;

- ilk dəfə həm Yaxın Şərq, həm də Qərbi Avropa epik poeziya nümunələrində universal elementlərin mifoloji əsasları, dünya xalqlarının mental düşüncəsində universal psixi strukturların simvolik mənası milli-etnik və ümumbəşəri baxımından səciyyələndirilir;

- ilk dəfə Qərb eposları ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında paralellər əsasında german mifologiyasının genezisində iştirak edən türk elementlərinin rolu araşdırılır, buradakı obraz və motivlərdəki oxşarlıq yalnız epik ənənənin qanunauyğunluqları ilə deyil, həmçinin bəhrələnmələr, birbaşa təsirlər və alınma süjetlər əsasında sistemləşdirilir;

- “Roland haqqında nəğmə”nin mətnində əksini tapan islam mövzusu tarixi-siyasi, dini-ideoloji, ədəbi-mədəni diskurslar kontekstində araşdırılır;

- ilk dəfə ispan qəhrəmanlıq eposuna ərəb qəhrəmanlıq romanlarının təsiri məsələsi araşdırılır və ərəb “Sirat Əntərə” qəhrəmanlıq hekayətləri ilə “Sid haqqında nəğmə” arasında müqayisəli-tipoloji təhlillər aparılır.

Tədqiqatın obyektini Yaxın Şərq (Qədim Şumer və Babil epik poeziya nümunələri, Misir əsatirləri, Bibliya rəvayətləri, türk dastanları) və Orta əsrlər Qərbi Avropa epik poeziya nümunələri (ingilis-sakson, alman, fransız, ispan eposları) təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini Yaxın Şərq mövzusunun Orta əsrlər Qərbi Avropa epik düşüncəsində inikas mərhələlərinin araşdırılması, Yaxın Şərq

mifopoetik və qəhrəmanlıq ənənələrinin Qərb epik poeziya yaradıcılığına təsirinin öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın işlənmə səciyyəsi. Epik poeziyanın sistemli şəkildə tədqiqi XIX əsrdən başlayaraq alman romantiklərinin mifoloji məktəbinin prinsipləri əsasında həyata keçirilmişdir. Sonrakı dövrlərdə istər Qərbi Avropa epik poeziya nümunələrinin, istərsə də dünyanın digər xalqlarının eposlarının elmi-nəzəri prinsiplərlə öyrənilməsi sahəsində H.M.Çedvik və N.K.Çedvik,¹ S.M.Boura,² A.B.Lord,³ R.M.Pidal⁴ və digərlərinin böyük əməyi olmuşdur. XX əsrdə rus tədqiqatçıları V.M.Jirmunskinin, V.Y.Proppun, E.M.Metelinskinin bu sahədə xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

XX əsrin əvvəllərində C.C.Frezerin⁵, C.E.Harrisonun⁶, L.Raqlanın⁷ təmsil etdikləri mifoloji məktəbin nümayəndələri ritual-mif qarşılıqlı münasibətlərini araşdırmış və epik poeziyanın genezisinin dinamikasını yeni görmə bucağından işıqlandıрмаğa meydan açmışlar. Epos həm folklor, həm də yazılı ədəbiyyat problematikasına aid olduğu üçün humanitar düşüncəmizdə o həm folklorşünaslar, həm də ədəbiyyatşünaslar tərəfindən araşdırılmışdır. Müxtəlif dövrlərdə Ə.Abid, H.Araslı, T.Hacıyev, K.Abdulla, N.Cəfərov, Ş.Cəmşidov, K.V.Nərimanoğlu, B.Abdulla, M.Qasımlı, R.Qafarlı⁸ və digər azərbaycanlı alim və tədqiqatçılar eposun

¹ Chadwick H.M. and Chadwick N.K. The Growth of Literature. V. III. Cambridge: The University Press, 1968, 954 p.; Chadwick H.M. and Chadwick N.K. The Growth of Literature. V. I. Cambridge: The University Press, 1986, 788 p.; Chadwick H.M. and Chadwick N.K. The Growth of Literature. V. II. Cambridge: The University Press, 2010, 805 p.

² Bowra C.M. Heroic Poetry. London: Macmillan, 1952, 590 p.

³ Lord A. The singer of tales. Cambridge, MA: Harvard University, 1960, 352 p.

⁴ Пидаль Р.М. Избранные произведения. Испанская литература средних веков и эпохи Возрождения. М.: Издательство иностранной литературы, 1961, 770 с.

⁵ Frazer C.J. The Golden Bough

<http://www.templeofearth.com/books/goldenbough.pdf>

⁶ Harrison J. E. Ancient Art and Ritual

<http://www.gutenberg.org/files/17087/17087.txt>

⁷ Raglan L. The Hero: A Study in Tradition, Myth and Drama. New York: Dover Publications, 2011, 336 p.

⁸ Abid Ə. Türk el ədəbiyyatına baxış. "Oğuznamə" // Dan ulduzu, 1929, № 5, s. 16-22; Abid Ə. Əşirət dövründəki Azərbaycan ədəbiyyatına dair vəsiqələr // Azərbaycanı öyrənmə yolu, 1930, № 3, s. 48-53; Araslı H. "Kitabi-Dədə Qorqud" (müqəddimə) / Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Azərnapış. 1939, s. 3-15; Hacıyev T.

nəzəri və təcrübi problemlərinə dair sanballı elmi əsərlər və monoqrafiyalar yazmışlar. Bu araşdırmalarda “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun geniş tədqiqi məsələləri ilə yanaşı onun dünya epos sənəti müstəvisində yeri, digər dünya eposları, əsasən Homer eposları ilə müqayisəsi problemi də qaldırılmışdır. İ.Z.Hüseynovun “Azərbaycan və Qərbi Avropa eposunun qarşılıqlı əlaqəsi”¹ adlı elmi araşdırmasında namizədlik dissertasiyası çərçivəsində türk epik ənənələrinin yaranması və inkişaf yolları, Qərbi Avropa eposları ilə Azərbaycan və türk eposlarının, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qarşılıqlı əlaqəsi kimi problemlər nəzərdən keçirilmişdir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türk eposları ayrılıqda deyil, Yaxın Şərq epik ənənəsinin tərkib hissəsi kimi Qərb eposları ilə mifoloji-tarixi və müqayisəli-tipoloji aspektlərdə sistemli araşdırma şəklində işlənməmişdir. Ə.Sultanlı, C.Nağıyev, T.Novruzov, Ş.Xəlilli, Ə.Zeynalov² və digər xarici ədəbiyyat mütəxəssislərimizin tədqiqatlarında Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsir məsələləri

Dədə Qorqud: dilimiz və düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999, 216 s.; Hacıyev T. Ədəbiyyatımızda Dədə Qorqud motivləri // Dədə Qorqud, 2004, № 3, s. 3-14; Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud Bakı: Yazıçı, 1991, 152 s.; Abdulla K. Sırr içində dastan və yaxud gizli Dədə Qorqud - 2. Bakı: Elm, 1999, 288 s.; Abdulla K. Mifdən Yazıya və yaxud gizli Dədə Qorqud. Bakı: Mütərcim, 2009, 376 s.; Abdulla K. “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı: RS Poliqraf, 2017, 320 s.; Cəfərov N. Eposdan kitaba. Bakı: Maarif, 1999, 220 s.; Cəmşidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: Elm, 1977, 231 s.; Cəmşidov Ş. “Kitabi-Dədə Qorqud” (Tarixi, coğrafi, tekstoloji tədqiq və Drezden əlyazmasının dürüştəşdirilmiş elmi mətni). Bakı: Elm, 1999, 678 s.; Nərimanoğlu K.V. “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya epos mədəniyyətinin nadir örnəyidir / Dədə Qorqud - 1300. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999, s. 108-118; Nərimanoğlu K.V. Dastan, “Kitabi-Dədə Qorqud” / Dədə Qorqud kitabı. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər Nəşriyyat, 2004, s. 77-81; Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı: Elm, 1999, 224 s.; Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti: monoqrafiya. IV nəşri. Bakı: Uğur, 2011, 304 s.; Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 1999, 448 s.

¹ Гусейнов И.З. Взаимосвязи азербайджанского и западноевропейского эпоса: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Баку, 2005, 18 с.

² Əli Sultanlı. Antik ədəbiyyat tarixi. Bakı: Nurlan, 2008, 519 s.; Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Asiya, 2004, 546 s.; Novruzov T. Dünya ədəbiyyatı tarixi. Qədim Şərq ədəbiyyatı I hissə, Bakı: Adiloğlu, 2007, 296 s.; Novruzov T. Şərq və Qərb ədəbi əlaqələrimiz. Bakı: Elm, 2008, 231 s.; Xəlilli Ş. Azərbaycan-İngilis ədəbi əlaqələri. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPM, 2002, 216 s.; Xəlilli Ş. Ədəbi əlaqələr işığında, Bakı: Qartal, 2002, 166 s.; Zeynalov Ə. Fransız ədəbiyyatında Şərq. Bakı: Oğuz eli, 1999, 164 s.

müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Lakin Qərbi Avropa epik poeziya nümunələrində Yaxın Şərq ədəbi-mədəni elementlərinin iştirakı, Qədim Yaxın Şərq epik əsərlərinin Qərb eposlarına təsiri və onların təşəkkülündə rolu, həmçinin qədim və Orta əsrlər Yaxın Şərq-Qərb mədəniyyətlərinin tarixi təmas nöqtələrinin xronoloji ardıcılıqla geniş tədqiqi konkret problem baxımından öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Orta əsrlər epik poeziya nümunələrində Yaxın Şərq mövzusunun inikas xüsusiyyətlərinin tədqiqidir. Bunun üçün aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- tədqiqat mövzusu çərçivəsində Yaxın Şərq anlayışına aydınlıq gətirmək;

- mifoloji şüurdan epik şüura keçid kontekstində epik poeziyanın genezisində Yaxın Şərq və Qərb amillərinin universal və özəl xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

- Yaxın Şərq epik əsərlərinin Bibliyada resepsiyası kontekstində Bibliya motivlərinin Qərbi Avropa epik poeziyasında əksi xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Orta əsrlər Qərbi Avropa eposlarının tarixi təşəkkül dövrünün spesifikasiyasını müəyyənləşdirmək;

- Qərbi Avropa epik poeziyasının mifoloji əsaslarında Yaxın Şərq elementlərini aşkar etmək;

- anqlo-sakson və alman eposlarında german-skandinav mifologiyasının və xristian görüşlərinin rolunu müəyyənləşdirmək;

- qədim türk epik əsərlərinin Yaxın Şərq və Qərb xalqlarının epik təfəkkürünə təsiri kontekstində “Nibelunqlar haqqında nəğmə”nin türk eposları ilə müqayisəli-tipoloji təhlilini verməklə alman-epik təfəkküründə Atilla obrazının transmədəni xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- “Roland haqqında nəğmə”nin Yaxın Şərq epik əsərləri ilə müqayisəli təhlili kontekstində imaqologiya məsələlərini araşdırmaq;

- ispan mədəniyyətinin ərəb-müsəlman dövrünün səciyyəsi nəzər nöqtəsindən “Sid haqqında nəğmə”ni araşdırmaq.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiyada müxtəlif yönümlü problemlərin bir araya gətirilməsi və vahid bucaq altında araşdırılması tələbi tarixi-müqayisəli, tarixi-mədəni, müqayisəli-tipoloji, psixanaliz və komparativistika metodlarından istifadəni zəruri edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Qərbi Avropa mədəniyyətinin təşəkkülündə və inkişafında yunan-Roma təcrübəsi ilə yanaşı Yaxın Şərqin Şumer, akkad, Misir, yəhudi, ərəb,

türk xalqlarının bədii yaradıcılıq irsi də böyük rol oynamışdır;

- qədim qəhrəmanlıq rəvayətlərinin meydana gəldiyi İkiçayarası ilk epik nümunələrin vətənidir; epos modeli məhz burada formalaşmış və bütün dünyaya yayılmışdır;

- epik poeziyanın yaranmasını şərtləndirən epik şüurun meydana gəlməsi insanın bir şəxsiyyət kimi yaradıcı və qurucu dövrünə qədəm qoymasından xəbər verir;

- Bibliya Yaxın Şərq mifologiyasının, dini-fəlsəfi görüşlərinin və epik ənənələrinin Qərbi Avropaya ötürülməsi ilə dünya mədəniyyətinin ilk modelini yaratmışdır;

- Qərbi Avropa epik poeziyasının Orta əsrlərdə cərəyan edən ictimai-siyasi hadisələr və demoqrafik dəyişikliklər şəraitində təşəkkülü onun ideya-məzmununu və bədii xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən əsas amildir;

- anqlo-sakson "Beovulf" və oğuz "Kitabi-Dədə Qorqud" arasında müşahidə olunan köklü oxşarlıqlar skandinav və onun təsiri altında formalaşmış anqlo-sakson epik poeziyasında türk amilinin mühüm rol oynamasının sübutudur;

- alman qəhrəmanlıq eposu "Nibelunqlar haqqında nəğmə" yalnız tarixi-mədəni aspektdən deyil, genetik baxımdan da türk mədəni arealı ilə bağlıdır;

- fransız "Roland haqqında nəğmə" və ispan "Sid haqqında nəğmə" qəhrəmanlıq eposlarının pafosu sübuta yetirir ki, müasir dünyanın köklü problemlərindən biri olan müsəlman-xristian qarşıdurmasının ideoloji əsasını hazırlayarkən Orta əsrlərdə xristian kilsəsi epik poeziyanın bədii imkanlarından istifadə etmişdir;

- Qərbi Avropanın iki aparıcı epik poeziya nümunəsində - fransız və ispan qəhrəmanlıq poemalarında İslam dini və müsəlman obrazı müəyyən təhriflərə məruz qalmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiyanın elmi nəticələrindən ali məktəblərin filologiya fakültələrində həm məcburi fənn blokunun, həm də uyğun seçmə fənlərin tədrisi prosesində tədris vəsaiti kimi istifadə oluna bilər. Tədqiqatın müddəaları Qərb ədəbiyyatının epik poeziya nümunələrinin öyrənilməsində mənbə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyada Şərq-Qərb ədəbi-mədəni əlaqələrinin tarixi ilə bağlı gələcəkdə mümkün tədqiqatların konturları cızılmışdır ki, gənc tədqiqatçılar onlardan oriyentir kimi istifadə edə bilərlər.

Dissertasiya işi filoloji araşdırma olsa da, geniş zaman kəsiyini və coğrafi məkanları, müxtəlif xalqların etnomədəni və etnopsixoloji xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Buna görə də araşdırmadan geniş elmi spektrdə

istifadə etmək olar.

Tədqiqatın elmi fərziyyəsi. Yaxın Şərq mədəniyyəti, xüsusilə də ədəbi ənənələri birbaşa və ya dolayısı ilə Qərbi Avropa mədəniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Orta əsrlərdə, Qərbi Avropa epik poeziya nümunələrinin formalaşdığı dövrdə bu təsir xüsusilə güclü olmuş, qərb xalqları öz epos yaradıcılıqlarında Yaxın Şərq epik təcrübəsindən bu və ya digər şəkildə bəhrələnmişlər. Bu bəhrələnmə Qərbi Avropanın aparıcı epik poeziya nümunələrini mövzu, süjet və motiv baxımından daha zəngin və rəngarəng etmişdir.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat prosesində əldə olunan müddəalar məqalə şəklində elmi məcmuə və jurnallarda çap olunmuş, Beynəlxalq və Respublika elmi konfranslarında mövzuya dair məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektini və predmeti, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəaları, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi yeniliyi müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın "*Epik poeziyanın genezisində Yaxın Şərq və Qərb amilləri*" adlanan I fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. I fəslin "*Epik şüurun yaranması və epik poeziya anlayışı*" adlı birinci yarımfəslində bəşər övladının şüurunun çoxcəhətli və mürəkkəb təkamülü prosesində epik şüur formasının meydana gəlməsi məsələləri gözdən keçirilmiş, insanın kainatla bağlı biliklərə yiyələnməsində onun təbiətlə qneseoloji təmaslarının mühüm rol oynaması vurğulanmışdır. Məhz bu prosesdə insan bir tərəfdən özünü təbiətin bir parçası kimi, digər tərəfdən bütün digər obyektlərdən fərqli subyekt kimi dərk etməyə başlamışdır. Emosiyalara köklənmiş dünyanın simvolik dərk olunması prosesində mifik düşüncə mərhələsi əlahiddə rol oynamışdır. İnsanın dünya haqqında təsəvvürləri mifoloji təfəkkürdə əfsanələr və rəvayətlər şəklində birləşərək sistem təşkil etmişdir. Bu, dünyanın bir-birilə bağlı hadisələrini simvolik şəkildə və bədii vasitələrlə dərk etməyin ilk və möhtəşəm cəhdi idi. Mif dini və elmi təsəvvürlərin meydana gəlməsindən əvvəl minilliklər boyu insanların

dünyagörüşünün təməlini təşkil etmiş, müəyyən tarixi zaman kəsiyində cəmiyyətin dəyərlər sisteminin, davranış normalarının formalaşmasında başlıca rol oynamışdır. Bu baxımdan mif bir yandan dünyanın obrazlı təsviridirsə, digər tərəfdən gerçəkliyin “mifoloji şüurdakı obrazlaşmış təsəvvürlər sistemi – dünya modelidir”.¹

Mif, həmçinin, K.Abdullayevin təbirincə desək, “dünyanı dərk etməyin elə bir kollektiv üsuludur ki, bu dərkətmə zamanı dünyanın ilkin vermiş bütövlüyü, monolitliyi pozulmur, ayrı-ayrı hissələr, çalarlar seçilmir”.²

Müəyyən tarixi məqamda dünyanın mifopoetik ifadəsi epik şüurun yaranması və sosial, mədəni faktorların önə çıxması nəticəsində öz yerini növbəti yaradıcılıq növünə - epik poeziyaya verir. Mifdən fərqli olaraq epos allahlar və digər ilahi varlıqlar haqqında yox, insanın əməllərindən bəhs edən qəhrəmanlıq nəğmələridir. “Eposun ən vacib və həlledici əlaməti onun məzmununun qəhrəmanlıq səciyyəsi daşmasındadır. Epos xalqın kimi və hansı xidmətlərinə görə qəhrəman adlandırmasını göstərir”.³ Həqiqətən də, xalqın seçdiyi qəhrəman və onun mübarizəsinin xarakteri o xalqın milli kimliyi, bəşər tarixinin inkişaf yolunda oynadığı rol haqqında qiymətli məlumatlar verir: epos hər bir xalqın milli kimliyini və mənəvi simasını təsdiq edən şəxsiyyət vəsiqəsidir.

Epos, eyni zamanda dünyanıdərkən yeni mərhələsi, bədii təcəssüm və prioritetlərin köklü şəkildə dəyişməsidir: əgər mifdə həqiqət intuitiv şəkildə yaşanırdısa və əsasən mistik vasitələrlə ifadə olunurdusa, eposda həqiqətin birbaşa dərk olunan tam mənzərəsi təsvir edilir. Lakin bu heç də eposun miflə əlaqəsini təkzib etmir, əksinə onların arasında sələf-xələf münasibətlərindən xəbər verir. Lakin bir sıra tədqiqatçılar dünyanı bədii dərkən bu iki mərhələsi arasında köklü fərqlərin də mövcud olmasını göstərirlər. Məsələn, V.Y.Propp bu xüsusda yazır: “Epos mifologiyanın əsasında yaranır. Lakin bu o demək deyildir ki, epos mifologiyanın davamı və inkişafıdır. Mifologiyanın yaratdığı bədii ehtiyatdan yararlanaraq epos özünün ideoloji istiqamətinə görə boy atdığı mifologiyaya qarşı yönəlir”.⁴

Mifologiyadan fərqli olaraq epik poeziya şüurun bütün formalarının sinkretik vəhdəti deyildir. Epik poeziya hər şeydən əvvəl xalqın simvolik işarələr sistemi ilə kodlaşdırılmış tarixi təcrübəsinin və ideallarının bədii

¹ Rzasoy S. Oğuz mifologiyası. Bakı: Nurlan, 2009, s. 23

² Abdullayev K. Gizli Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1991, s. 29

³ Пропп В.Я. Русский героический эпос. М.: Лабиринт, 1999, с. 6

⁴ Yenə orada, s. 33

ifadəsidir. Lakin bununla yanaşı epik poeziya mifoloji təsəvvürləri də ehtiva edən əxlaqi dəyərlər və normalar toplusudur: hər bir xalqın tarixi mədəni inkişaf yolu, dünyagörüş prioritetlərinin, estetik zövqünün formalaşması, bir sözlə, xalqın milli kimliyi epik poeziyada öz dolğun və hərtərəfli ifadəsini tapır. Epik hekayələrin yaranmasında mif alt qatı təşkil etsə də, onların arasında bir sıra fərqlər mövcuddur: miflərdə əsas qəhrəmanlar müxtəlif təbiət və sosial qüvvələri simvolizə edən fantastik varlıqlardır; insanlar bu qüvvələrin qarşısında acizdirlər, epos isə insan faktorunu ön plana çəkir, mərkəzi fiqura çevirir. Eposun qəhrəmanı fərdin deyil, onun simasında əksini tapan bütöv bir xalqın ideallarını təəcəssüm edir. Arxaik eposda tayfanın keçmişi “əsl insanlar”ın tarixi kimi təsvir edilir.¹ Eposda dünya artıq mövcud olan gerçəklik kimi təqdim olunur, tədricən insanın daxili ölçüləri ilə uzlaşır, insanın daxilində subyektlə obyektin hüdudları müəyyənləşir. Yeni dünyagörüşün formalaşması epik baxışın və dünyaya epik nəzər nöqtəsinin yaranmasına səbəb olur.

Dünya mədəniyyətində və bədii fikrində ilk epos nümunələrinin yarandığı məkanla bağlı mülahizələr xüsusi maraq doğurur. Şumer mədəniyyətinin bilicisi S.N.Kramer belə hesab edir ki, “ən qədim qəhrəmanlıq rəvayətləri Şumerdə meydana gəldiyi üçün ehtimal etmək olar ki, epik poeziyanın vətəni İkiçayarasıdır”.²

Lakin unutmamaq olmaz ki, bəşər cəmiyyətinin tarixində heç bir mərhələ bir mədəniyyətin digər mədəniyyətlərdən hermetik şəkildə təcrid olunması şəraitində inkişaf etmir. Bəşər tarixinin ən böyük mədəniyyətləri və sivilizasiyaları öz inkişaf prosesində yüksəliş və tənəzzül fazalarını keçmiş, hər bir gənc etnos özündən əvvəlkilərin təcrübəsindən istifadə etmişdir.³ Hər hansı bir mədəniyyət dominant rol oynasa da, bu proses qarşılıqlı bəhrələnmə şəraitində keçir. Həm Şərq, həm də Qərb eposlarında rast gəlinən tipik situasiyalar bir tərəfdən xalqların eyni həyatı problemlərlə üzləşmələrindən və onları oxşar prinsiplər əsasında həll edib epik poeziya nümunələrində təəcəssüm etməsindən, digər tərəfdən mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirindən xəbər verir.

I fəslin “*Dünyanın epik dərkinin bədii-estetik konsepsiyası: Yaxın Şərq və Qərb modelləri*” adlı ikinci yarım fəslində bəşər tarixində dünyanın epik dərkinin ilk dəfə məhz Yaxın Şərqdə meydana gəlməsi və sonralar bütün dünya xalqlarının epik poeziyasının formalaşmasında aparıcı rol

¹ Мелетинский Э.М. Поэтика мифа. М.: Наука, 1976, с. 269

² Крамер С.Н. История начинается в Шумере. М.: Наука, 1965, 234 с.

³ Гумилев Л. Н. Тысячелетие вокруг Каспия. Баку: Азернешр, 1990, с. 33

oynamasını sübut edən faktlar toplanaraq geniş şərh olunur. Burada göstərilir ki, Yaxın Şərq mədəniyyəti ilk dəfə e.ə. III minilliklərdə Mesopotamiyada Dəclə və Fərat çayları arasındakı ərazilərdə yaranmışdır. Təxminən eyni vaxtda qədim Misir, hind və Çin mədəniyyətləri də meydana gələrək paralel şəkildə inkişaf etməyə başladı. Olduqca unikal, özünəməxsus olan bu mədəni sivilizasiyalar çox mühüm keyfiyyətlərə malik ümumi bir Şərq mədəniyyəti tipini əmələ gətirdilər. İlk epik poeziya nümunələrinin yarandığı bu qədim mədəniyyət ocağında dünyanın epik dərki aparıcı amillərdən biri oldu.

Qərbi Avropa mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan Orta əsrlər Qərbi Avropa eposlarının yaranmasında və təşəkkülündə antik dövrdə meydana gələn epos etalon kimi qəbul olunur, Homerin “İliada” və “Odisseya”-sı ilkin bədii nümunə sayılırdı. Halbuki, dünya epik poeziya sənətinin ilk nümunələri Qədim Yaxın Şərqin inciləri sayılan şumer-akkad epik poeması “Bilqamış haqqında dastan” və Babil kosmoqonik poeması “Enuma-Eliş”dir. 120 gil lövhə üzərində yazılan “Bilqamış haqqında dastan” “İliada”dan 800 il əvvəl yaranmışdır. XIX əsrin 60-cı illərinə qədər avropalılar Qədim İkiçayarası və şumerlər barəsində bilgilərə malik olmadıqları üçün mədəni orientir olaraq yalnız antik mədəniyyəti seçmişdilər. Lakin gil lövhələrin kəşfi tarixin bir çox həqiqətlərini üzə çıxarmaqla yanaşı bəşər övladının ilk bədii yaradıcılıq nümunələrini də dünyaya tanıtdı.

Bir çox illərə imza atan Yaxın Şərq sivilizasiyası kainatın və insanın yaranması, dünya və cəmiyyət barəsində ilk təsəvvürlərin formalaşması baxımından da birinci olmuşdur. Xüsusilə də dünyanın yaradılışı, ilahi qüvvələrin və insanın dünya quruculuğunda yeri qədim Yaxın Şərqin mifologiyasında və epik poeziya nümunələrində geniş əksini tapmışdır. Bu isə öz növbəsində Yaxın Şərqin fəlsəfi dünyagörüşü sisteminin əsasən mifoloji xarakter daşmasından irəli gəlir. Dünyanın ilk olaraq mifik şüur vasitəsilə qavranılmasını və bunun miflərdə əks olunmasını şərh edən E.V.Qalanina yazır: “Qədim mifologiyanın fantastik obrazları arxaik insanın dünya ilə münasibətlərinin xüsusi, obrazlı xarakterini açıqlayır. Mifoloji məntiq vasitəsilə insan özünü, solumu və ətraf gerçəkliyi dərk edir”.¹

Qədim insan dünyanı binar, üçlü oppozisiyalara əsaslanan sərt

¹ Галанина Е.В. Миф как реальность и реальность как миф: мифологические основания современной культуры. М.: Академия Естествознания, 2013, 129 с. www.monoqraphies.ru/book/section?id=5420

iyerarxik quruluşa malik model kimi təsəvvür edirdi. Fransız etnoloqu, antropoloqu və strukturalisti K.Levi-Stross hesab edirdi ki, təhtəşüurun strukturunu təşkil edən binar oppozisiyalar xalqın mədəniyyətini, mentalitetini və ruhunu dərk etməkdə mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. O, binar oppozisiyaları təfəkkürün əsas, minimal vahidləri – mifəmlər kimi nəzərdən keçirirdi.¹ Alimə görə mifoloji təfəkkür metaforikdir və onun mənası obrazların transformasiyasında açılır. Mifoloji təfəkkürün məntiqi konkret-obrazlıdır, yəni duyğuların məntiqidir. Ona görə də mifoloji təfəkkür metaforalardan, simvollardan geniş istifadə edir və onları insanın və dünyanın dərkə vasitələrinə çevirir.

Qədim Yaxın Şərq cəmiyyətinin qabarıq xüsusiyyətlərindən biri onun ənənələrə hədsiz bağlılığı idi. Başqa amillərdən daha çox mifoloji təfəkkürlə şərtlənən bu bağlılığın əsas mahiyyəti əcdadların təcrübəsinin mütləq həqiqət kimi qiymətləndirilməsi və sonrakı nəsillər üçün etalona çevrilməsi ilə izah olunurdu. Yaxın Şərq xalqlarının tarixini və ədəbiyyatını araşdıran Y.P.Veynberq yazır: “Mifoloji təfəkkürə malik insan özünü tanış mühitdə və alışdığı şəraitlərdə sakit və inamlı hiss edir. Ona görə də onun evi, avadanlığı, geyimi və qidası minilliklər ərzində az dəyişdi, ona görə də ədəbi janrlar, eləcə də incəsənətin janrları bu qədər dayanıqlıdır, onların hər biri daimi süjetə, formula, priyomlara malikdir, ona görə də yeni məbədlər köhnənin üstündə nəinki ucaldılmadı, əksinə onların “praobrazını” təkrarladı, ümumi qanunauyğunluq, öz sələflərinin təcrübəsini təkrarlamaq səyləri də buradan irəli gəlirdi”.²

Üzvi surətdə ənənəyə bağlılıq və sadıqlıq demək olar ki, bütün Yaxın və Orta Şərq mədəni-tarixi prosesinin fərqləndirici xüsusiyyəti idi. Təkcə qədim dövrlərə deyil, Orta əsrlərə nəzər salsaq Yaxın Şərq xalqlarının ədəbiyyatının yeni dövrə irəliləyişinin çətin, mürəkkəb və ziddiyyətli olduğunun şahidi olarıq. Yəhudi ədəbiyyatı uzun müddət məhdud dini çərçivədə Tora və Talmud ənənələrinə uyğun inkişaf elədi. Sərt qanunauyğunluqlara və ciddi ədəbi etiketlərə malik ərəb-müsəlman ədəbiyyatı isə dəyişməz, vahid dini-fəlsəfi və poetik əsaslara söykəndi. Məhz buna görə də “Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatları yüzilliklər boyu Avropa ədəbiyyatlarının keçdiyi o klassik yolu, o “pillələri” təkrarlama bilmədi. Onların özlərinin xüsusi, “qarışıq variantları əvvəlcədən müəyyən

¹ Леви-Стросс К. Первобытное мышление. М.: ТЕРРА-Книжный клуб, Республика, 1999, с. 161-163.

² Вейнберг И.П. Человек в культуре древнего Ближнего Востока, www.litmir.co/br/?b=190411&p=13

olunmuşdu”.¹

Dünya barəsində mifopoetik təsəvvürlərdən danışarkən Yaxın Şərqi ilk mədəni sivilizasiyasının yaradıcıları olan şumerləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bütünlükdə şumer mifologiyası sistemli, ardıcıl şəkildə mövcud olmadığı üçün buradakı kosmoloji miflər çoxlu sayda müxtəlif janrlı əsərlərin mətnlərinə səpələnmişlər. Şumer kosmoloji miflərini digər Yaxın Şərq xalqlarının oxşar mifləri ilə birləşdirən cəhət burada “yoxluq”, yaxud “heçlik” anlayışının olmamasıdır. Qədim şumerlərin təsəvvürlərinə görə dünya heçlikdən yaranmayıb, o, sadəcə ilkin xaosun nizamlanmasıdır. Şumerlərin insan haqqındakı təsəvvürləri onların dünyanın yaranması modelinin davamı və nəticəsidir: insan “allahın quludur”, ona xidmət etməyə borcludur.

Qədim şumer mifologiyasının kosmoloji fraqmentləri dünyaquruculuğunun tarixini ayrı-ayrı şəhərlərdən başlayır. Bu, adətən əksər mətnlərin yarandığı Laqaş, yaxud da şumerlərin müqəddəs kult mərkəzləri olan Nippur, Eredu, Sippar və Şuruppak şəhərləri idi. Şumerlərin ən böyük epik əsəri olan “Bilqamış haqqında dastan” da şəhər mədəniyyətinin yaradıcılıq məhsulu idi. Şumer mədəniyyətində şəhər anlayışına bu qədər önəm verilməsi təsadüfi sayılmırdı. Çünki qədim sivilizasiyaların mifoloji təsəvvürlərində şəhər dünya modelinin analoqu hesab olunurdu. Bu səmavi dünyanın yerdəki təəcəssümü idi. Şumer mətnlərindən birində bu xüsusda yazılmışdır: “Şəhər – səma ilə yerin əlaqəsidir və biz orada yaşayırıq”.²

Qərb xalqlarının şəhərin xüsusi dünya modeli kimi sakral, ilahi missiyaya malik olması barəsindəki düşüncələri bir qədər fərqlidir. Antik və xristian şəhərlərinin bəziləri müqəddəs elan olunsalar da, bu, Şərqdəki kimi dünyanın vəhdəti, yerlə göyün ilahi birliyi anlamına gəlmirdi. Qərb insanının təsəvvüründə şəhər – ilk növbədə sivilizasiyanın simvoludur. O bir model olaraq yarandığı andan “vəhşi təbiətə” qarşı qoyulmuş, ətraf aləmlə özü arasında bir sədd çəkmişdir. Qədim Yaxın Şərqdə insan özünü cəmiyyətin bir parçası, cəmiyyəti isə kosmik qüvvələrdən asılı olan təbiətin tərkib hissəsi hesab edirdi.

Dünyanın yaradılışı ilə bağlı mifopoetik mətnlərdən danışarkən məşhur Babil epik poeması “Enuma-Eliş”i xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Gil

¹ История всемирной литературы: В 9-ти т. Т. 8. / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А.М.Горького. М.: Наука, 1994, с. 658

² От начала начал. Антология шумерской поэзии. Вступ. ст., пер., коммент., словарь В.К.Афанасьевой. СПб.: Центр «Петербургское Востоковедение», 1997, с. 61

lövhlər üzərinə həkk olan yazılar tarixin bir çox qaranlıq səhifələrinə işıq salaraq əsl həqiqətlərin üzə çıxarılmasında müstəsna rol oynadı. “İndi Assuriyanın və Babilin həyatı ilə artıq əsl sənədlər əsasında tanış olmaq, böyük xalqların tarixini demək olar ki, onların öz dilindən, yadellilərə güvənmədən öyrənmək olardı. Herodotun və digər yunan yazıçılarının hekayələrini, həmçinin Bibliyadan alınan məlumatları Aşşurbanapal kitabxanasının sənədlərindən öyrənilənlərlə tutuşduranda, Assuriya və Babil haqqındakı təsəvvürlərin yanlış olması meydana çıxdı”.¹

Babil-akkad eposu “Enuma-Eliş” qədim insanların kainatın mənşəyi, dünya quruculuğu barəsində təsəvvürlərini əks etdirən son dərəcə orijinal əsərdir. Eposun adı onun birinci sətrinin ilk iki sözündən götürülərək təxminən “yuxarıda olanda” mənasını verir. “Enuma-Eliş”də əksini tapan dünyanın yaradılması prosesi Bibliyada və dünyanın digər xalqlarının kosmoqonik miflərində, o cümlədən german-skandinav mifologiyasında təsvir olunan analogi motivlərlə çox oxşardır. Hesiodun yunan allahlarının mənşəyindən bəhs edən “Teoqoniya” poemasının təhlili də Babil eposu “Enuma-Eliş”lə bağlı birbaşa oxşarlıqları ortaya qoyur. Belə məlum olur ki, Hesiod öz əsərini yazarkən allahlar və dünyanın yaranması ilə bağlı Yaxın Şərqdə artıq mövcud olan mifoloji silsilələrdən bəhrələnmişdir.²

I fəslin “*Yaxın Şərq epik ənənələrinin Bibliyada resepsiyası*” adlı üçüncü yarım fəslində üç monoteist dinin təməlinə duran Bibliyanın əfsanələr toplusu qismində Qərbi Avropa mədəniyyətinin inkişafında rolundan bəhs olunur. Bibliya müqəddəs kitablar toplusu kimi formalaşdığı gündən bu günə kimi Yaxın Şərq xalqlarının mifologiyasının, dini-fəlsəfi görüşlərinin və bədii düşüncə tərzinin araşdırılmasında fundamental tarixi-mədəni mənbə rolunu oynamış və oynamaqda davam edir.

Bibliyada təsvir olunan yer üzündəki cənnətin (Edemin) İkiçayarası ərəzidə yerləşməsi ilə bağlı elmi fikirdə mövcud olan mülahizələr, habelə buranın ilk sakinləri Adəm və Həvvə əfsanəsinin Şumer mifologiyasında ilk tanrı insanlar ər-arvad An və Ki ilə bağlı əfsanə ilə üst-üstə düşməsi Mesopotamiya mədəniyyətinin Bibliyanın əsas qaynaqlarından biri olması mülahizəsinin doğruluğuna sübutdur. Gil lövhələr üzərində həkk olunmuş Bilqamışın səyahətlərindən bəhs edən hekayətlərdə ümumdünya daşqını haqqında rəvayətin sonralar, demək olar ki, olduğu kimi Bibliyada, həmçinin Quranda öz əksini tapması Şumer mifologiyasının monoteist

¹ Садаев Д.Ч. История древней Ассирии. М.: Наука, 1979, с. 34

² Яйленко В.П. Архаическая Греция и Ближний Восток. М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990, с. 219

dinlərin genezisində mühüm rol oynamasını təsdiq edir.

Bibliya süjetlərini təhlil edən alimlər əsasən sübut etməyə çalışırlar ki, onların bir qismi yəhudi ənənələrinə, digər qismi isə başqa xalqların yaradıcılığına söykənir. Bütün bunlara aydınlıq gətirmək və öz fikirlərini əsaslandırmaq məqsədilə onlar qədim dünyanın ilk eposu olan “Bilqamış haqqında dastan”a geniş istinad edirlər. Bu əsərlə tanışlıq isə Bibliya motivlərinin böyük əksəriyyətinin yer mənşəli olması faktını ortaya qoyur. Bibliyada olduğu kimi dastanda da daşqından, nəhəng gəmidən və allahdan (eposda allahlardan – H.Ə.) bəhs olunur. Dastanda Utnapişti adı ilə təqdim olunan obraz Bibliyadakı Nuh peyğəmbərlə demək olar ki, eynidir. O da Nuh peyğəmbər kimi gəmi-sığınacaq düzəltmək barəsində allahdan göstəriş alır.

Müasir dövrdə alimlər “Bilqamış haqqında dastan”ın hansı şəkildə Əhdi-ətiq tərtibçilərinin əlinə keçməsi barəsində dəqiq fikirlər söyləyə bilmirlər. Bu məsələ ətrafında gedən müzakirələr müxtəlif ehtimalların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bəziləri onun Ərəbistan yarımadasından gəlmiş, Babilə və Assuriyada köç salmış yəhudilərin əlinə keçməsi faktını irəli sürür, digərləri isə dastanın yəhudilərin əlinə Babil əsirliyi zamanında düşməsinə iddia edirlər. “Mesopotamiyanın dini ətraf xalqlar və onların mədəniyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. <...> yəhudi xalqının patriarxı İbrahim Hanaana məhz Mesopotamiyadan gəlmişdi. Ümumiyyətlə, “Babil əsirliyi” dövründə Babil və iudey dinləri arasında təmaslar çox güclü idi”.¹

Z.Kosidovski hesab edir ki, “Bilqamış haqqında dastan” qədim İkiçayarasından başqa ölkələrə, özəlliklə də Fələstindəki qədim yəhudilərə keçmişdir. Digər tərəfdən, alimlər və arxeoloqlar da sübuta yetirmişlər ki, ərazisində çay olmayan Fələstində güclü daşqınlar baş verə bilməzdi. Bu cür daşqınlar yalnız bol su ehtiyatları ilə zəngin olan Ön Asiyada, yəni şumerlərin, babillilərin, assuriyalıların vətəninə baş verə bilərdi. Z.Kosidovski yazır: “İkiçayarası sakinlərinin təsəvvüründə fəlakətin (selin) əhatə etdiyi məkan bütün dünyanı təşkil edirdi və onlar üçün sel ümumdünya daşqını olub allahların günahkar insanlığı cəzalandırması kimi qiymətləndirilirdi. Daşqın haqqındakı rəvayət əsrlərdən əsrlərə - şumerlərdən akkادلara və babillilərə keçdi”.²

Daşqın barəsində rəvayətlər hind, Çin və dünyanın digər qədim

¹ Книга о Сотворении Мира. СПб.: Амфора, 2008, с. 88

² Косидовский З. Библейские сказания

http://royallib.com/read/kosidovskiy_zenon/bibleyskie_skazaniya.html#20480

xalqlarının mifologiyasında da əksini tapmışdır. Məşhur ingilis alimi C.Frezer özünün “Əhdi-Ətiqdə folklor” kitabının IV fəslində bu barədə geniş məlumat vermişdir.¹ Lakin daşqınla bağlı bütün bu rəvayətlərin içərisində ən dolğun və ətraflı olanı “Bilqamış dastanı”nın Babil variantıdır. Daha erkən şumer ədəbi abidəsindən alınan bu eposa əvvəlkindən fərqli olaraq bəşəriyyətin yaranma tarixi ilə bağlı hissələr daxil edilməmişdir. Lakin məhz Babil variantına məxsus gil lövhəcik üzərindəki fraqmentdən dünya ilk dəfə Bibliya rəvayətinin qədim analoqunun olması faktından xəbər tutdu. Bütünlükdə 12 gil lövhə üzərində yazılan eposun 11 lövhəsində daşqından söhbət açılır.

Bibliyanın Cənnət və ilk qadının – Həvvanın yaradılması ilə bağlı rəvayətləri də şumer mifləri ilə yaxından səsleşir. “Enki və Ninxursaq” adlı şumer mifində cənnətdən söhbət açılır və o bağ şəklində təsvir olunur.² Rəvayətə görə bu bağ Cənubi İranda Dilmun adlanan ərazidə salınmışdır. Bibliya cənnəti də əksər tədqiqatçıların fikrinə görə Mesopotamiyada yerleşir və Dəclə və Fərat da daxil olmaqla dörd çay öz başlanğıcını buradan götürür. Lakin Bibliyadan fərqli olaraq, şumer mifində Cənnət insanlar üçün deyil, allahlar üçün yaradılmışdır. Bu mifə əsasən böyük allah – ana Ninxursaq əvvəlcə tanrı Enkini cəzalandırır, sonra isə ona yardım etmək üçün qabırğasından ilahə Nintini yaradır. “Ninti” şumer dilində “qabırğanın hökmdarı” və həm də “həyatın hökmdarı” deməkdir, çünki “ti” həm “qabırğa”, həm də “həyat” mənasını verir.

Bibliyanın Varlıq hissəsində qadının – Həvvanın yaranması bu şəkildə təsvir olunur: “O zaman Rəbb Allah insana dərin yuxu göndərdi və o yuxuya getdi. Onda Rəbb Allah onun qabırğasının birini götürdü və yerini ətlə örtüdü. Rəbb Allah insandan götürdüyü qabırğadan qadını düzəltdi və onu insanın yanına gətirdi. İnsan dedi: “Bax, nəhayət, bunun sümüyü mənim sümüyümdən, bədəni mənim bədənimdəndir. Adına qadın deyiləcək, çünki o, kişidən götürülüb”.³

Hər iki mifdə, bəzi istisnalara çıxmaq şərtilə, oxşarlıq vardır. Onların hər birində qadının kişinin qabırğasından alınması motivi əksini tapmışdır. Bu epizodun Bibliyadan çox qədim olan şumer miflərində əksini tapması maraqlı doğurmaqla yanaşı, bəzi sualların meydana çıxmasına da səbəb olur ki, Z.Kosidovski bu xüsusda yazır: “Qədim yəhudi tayfaları Nintini Həvva

¹ Frazer C.J. Folklore in the old Testament. V. I. London: Macmillan, Ltd, 1919, 586 p.

² Энки и Нинхурсаг <http://skazanie.info/enki-i-ninhursag>

³ Bibliya, Varlıq, 21-23 <https://www.bibleonline.ru/>

ilə əvəz etmişdilər, çünki Həvva onlar üçün bəşəriyyətin əfsanəvi ulu anası, yəni “həyat verən qadın” idi. Lakin Nintinin ikinci mənası (“qabırğadan alınan qadın”) da yəhudilərin yaddaşında qalmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, xalq rəvayətlərində çaşqınlıq yaranmışdır. Hələ Mesopotamiya dövrlərindən yadda qalmışdı ki, Həvva ilə qabırğa arasında nəsə ümumi bir şey var, buna əsasən qəribə versiya yarandı ki, Həvva Adəmin qabırğasından əmələ gəlib. Bu, yəhudilərin öz rəvayətlərində çox şeyi Mesopotamiya xalqlarından götürməsinin daha bir sübutudur”.¹

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi Bibliyanın əfsanəvi mifləri və eposları qədim Şumerlə sıx bağlıdır, xüsusilə də kitabın Varlıq adlanan I fəslində qədim “Bilqamış dastanı” ilə çox səsleşir. Bu dastan hələ bizim e. ə. III minillikdə geniş yayılmışdı, Bibliya isə bizim e.ə. XIII əsrdə yazılmağa başlamış, bizim eranın II əsərində bu proses yekunlaşmışdır.

Beləliklə, Şumer-akkad və Babil mənbələrinə dair məlumatları nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, Bibliyada Yaxın Şərq bədii-mifoloji mənbələrinin resepsiyası və transformasiyası yolu ilə dünyanın yaradılması, ilk insan və daşqın haqqında Mesopotamiya mifləri bəzən olduğu kimi, bəzən də improvizə şəkildə dəyişdirilərək monoteizmin kanonlarına uyğunlaşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin “*Qərbi Avropa eposlarının yaranmasının mifoloji kökləri və ilkin tarixi şərtləri*” adlanan II fəslində dörd yarım fəsildən ibarətdir. “*Qərbi Avropa eposlarının tarixi təşəkkül dövrü*” adlı birinci yarım fəsildə Orta əsrlər Qərbi Avropa mədəniyyətinin ümumi mənzərəsi fonunda epos yaradıcılığı araşdırılır, aparıcı Qərb epik poeziya nümunələrinin universal və spesifik xüsusiyyətləri, onların formalaşmasında iştirak edən Yaxın Şərq mədəni elementləri müəyyənləşdirilir. Məlumdur ki, Orta əsrlər dövründə Qərbi Avropada ədəbi ənənələrin köklü şəkildə transformasiyaya uğraması yeni tarixi-sosial şəraitdə yeni tipli ədəbi-bədii nümunələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Roma imperiyasının süqutundan sonra, eramızın IV-V əsrlərində, dünya tarixi səhnəsində hələ də qəbilə-tayfa quruluşunun elementlərini qoruyub-saxlayan yeni xalqlar görünməyə başladılar. Antik quldarlıq quruluşunun dağılması bu xalqların yeni məskənlər axtarmasına yol açdı. Tarixə “xalqların böyük köçü” kimi düşmüş həmin prosesin nəticəsində keçmiş Roma imperiyasının ərazisində Orta əsrlər Avropa feodal dövlətləri formalaşdı.

Hələ “böyük köç”dən təxminən min il əvvəl Avropanın ərazisinin

¹ Косидовский З. Библейские сказания
http://royallib.com/read/kosidovskiy_zenon/bibleyskie_skazaniya.html#20480

yarısından çoxunda qədim kelt tayfaları məskunlaşmışdılar. Sonralar almanlar və romalılar tərəfindən ərazilərindən sıxışdırılan keltlər romanlaşdırmaya məruz qaldılar.

İrland saqalarının ilk yazıya alınma tarixi VII-VIII əsrlərə təsadüf edir. Filidlər mövcudluqlarını itirdikdən sonra xristian monaxlar saqaların mətnlərini bir qədər xristianlaşdıraraq qələmə almağa başladılar. Lakin bu cür xristianlaşdırma səthi xarakter daşıyırdı. Çünki irlandlar hətta xristianlaşmadan sonra belə, sərbəst olaraq iki dinə sitayiş edirdilər. Bunu nəzərə alan yerli monaxlar saqaların mətnindəki bütperəstlik elementlərinə dözümlü yanaşaraq, onların bəzilərini olduğu kimi saxlayırdılar. Bu, irlandların iki dini vəhdətdə birləşdirməsinə gətirib çıxarırdı. Məhz bu səbəbdən bütperəstlik və xristianlıq elementlərini üzvi vəhdətdə birləşdirən irland saqaları digər Avropa xalqlarının eposlarından daha zəngin və rəngarəng idi.

İrland eposu mifoloji təsəvvürlərlə, magiya və folklor elementləri ilə zəngin idi. Keltlərin özünün yazısı olsa da, bu, yalnız magik məqsədlərlə istifadə olunurdu, şifahi ənənədə mövcud olan folklor nümunələrinin yazıya alınmasına isə tabu qoyulmuşdu. Bu səbəbdən kelt eposu uzun zaman yalnız şifahi yolla, nəsil-dən-nəslə ötürülərək öz mövcudluğunu saxlaya bildi. Lakin bunu heç də bütün kelt eposları haqqında demək olmaz. Məsələn, Valliya eposunun demək olar ki, heç bir nümunəsi bizim günlərə gəlib çatmamışdır. “Onun barəsində yalnız irland eposundan analogiyalara, həmçinin “Breton silsiləsi”nə daxil olan fransız romanlarında əksini tapan valliya rəvayətlərinə əsasən fikir yürütmək olar”.¹

İrlandiyanın şimalında yaşayan ulad tayfalarının yaratdığı epos silsiləsi ən qədim irland eposu hesab olunur. Bu eposun mərkəzi fiquru tarixi şəxsiyyət hesab olunan Kral Konxobar, baş qəhrəman isə bacısı oğlu Kuxulindir. Kelt eposunun digər böyük silsiləsi İrlandiyanın cənubunda yaranmışdır. Eposun baş qəhrəmanı Finndir. Finn haqqında hekayətlər içində Diarmayda və Qrayne haqqında saqa tarixi-ədəbi baxımdan xüsusilə maraqlıdır. Məhz həmin saqa Tristan və İzoldaya həsr olunmuş məşhur povestin əsasını təşkil edən digər kelt hekayələri ilə həm məzmun, həm də forma baxımından səsləşir.

Qərbi Avropa eposlarının ilk nümunələrindən danışarkən skandinav saqalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Skandinav mifologiyası və epik təcrübəsi Qərbi Avropanın digər xalqlarının (xüsusilə ingilis və alman) epos yaradıcılığı ilə genetik baxımdan sıx bağlıdır. Bir çox cəhətdən

¹ Кузьменко Д. Кельтский эпос <http://lybs.ru/index-2283.htm>

Avropadan təcrid olunması sayəsində island mədəniyyəti XII-XIII əsrlərdə skandinav xalqlarının ilkin məişət və əxlaqı, inanc və ənənələri, qəhrəmanlıq hekayələri və mifoloji təsəvvürləri barəsində bir sıra köklü xüsusiyyətləri qoruyub saxlaya bilmişdi.

Qədim island ədəbi abidələri üç qrupa bölünür: “Edda” nəğmələri, skald poeziyası və epik saqalar.

“Edda” mifoloji nəğmələri allahlardan və gündəlik məişətlə bağlı ibrətamiz əhvalatlardan bəhs edir. Nəğmələr skandinav xalqlarının hələ “Vikinqlər” dövründə formalaşan büt-pərəstlik inancları və mifoloji təsəvvürləri əsasında yaranmışdır. “Edda”da allahlardan başqa animistik təsəvvürlərdən yaranıb inkişaf edən digər mifik qüvvələr – təbiət ruhları, nəhənglər və cırtanlar da geniş təsvir olunurlar. Dəniz arxasında yaşayan nəhənglər insanlar və allahlarla mübarizə aparırlar. Cırtanlar isə dağların təkində yatan xəzinələrin sahibidirlər.

Skandinav mifologiyasının baş allahı Odindir (Qərbi almanlarda – Vodan – H.Ə.). Odin həm də döyüşçülərə qələbə bəxş edən müharibə allahıdır. Odinin dini vikinqlər dövründəki skandinav döyüşçülərinin qəhrəmanlıq ideallarını əks etdirirdi. Bir çox tədqiqatçılar Odini tarixi şəxsiyyət hesab edərək, onun mənşəyini Qafqazla bağlayırlar. P.Menli yazır: “Şimal xronikalarından məlum olduğu kimi, asiyalı Asər tayfasının başçısı Sigge xristian erasının birinci əsrində öz tayfasını Xəzər dənizindən və Qafqazdan Avropanın şimalına gətirdi. <...> O, özünə Odin adı götürdü, 12 Drottardan (Druiddən ?) ibarət kahin klanının əsasını qoydu”.¹

Vodan-Odininin mənşəyi barəsində əsas mənbələr Sakson Qrammatikin “Danialıların əməlləri” və S.Sturlusonun “Edda” əsərləridir. Məşhur island tarixçisi və ictimai xadimi S.Sturluson öz “Edda”sının giriş hissəsində aslar və Aser ölkəsi barəsində söhbət açaraq Odinin və vikinqlərin İslandiyaya Asiyadan gəldiyini yazmışdır.² Asların Asiyadan gəlməsi barəsində o, “Heymskrinqla” adlı digər bir əsərinin “İnqlinqlər haqqında saqa” hissəsində də geniş məlumat vermişdir.³

Məşhur Norveç səyyahı, etnoqrafı, arxeoloqu və alimi T.Heyerdal da Qobustan qayalarını görəndən sonra skandinavların əcdadlarının izini uzaq Şimalda deyil, Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda axtarmağı məqsəduyğun

¹ Manly P.H. The secret teachings of all ages. The Odinic mysteries. www.sacred-texts.com/eso/sta/sta05.htm

² Sturluson S. Tales from Norse Mythology. Translated by Jean I.Young. University of California Press, 1964, 131 p.

³ Стурлусон С. Круг Земной. М.: Наука, 1980, с. 3-7

saymışdır. O, Qobustandakı qayaüstü rəsmləri şərh edərək sensasiyalı nəticələr açıqlamışdır. Onun nəticələrinə görə vikinqlər Xəzər dənizi vasitəsilə Volqaya çıxmış, sonra isə Novqorod və Kiyevdən keçərək Qərbə doğru istiqamət almışlar. İngiltərənin, Şotlandiyanın, Fransanın, İslandiyanın ilk kralları da məhz vikinqlərin əcdadları olmuşlar.¹

Tur Heyerdal da Odini ilahi varlıq hesab etmirdi. Onun fikrincə onu hansısa mifoloji varlığın şərəfinə belə adlandırmışlar və yaxud Odinin şəxsi sərgüzəştləri belə rəvayətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Odinin ölümündən sonra ilahiləşdirilməsi faktını o da təsdiq edirdi.

Skandinav mifologiyası allahların yaşadığı yerüstü məkanı – Asqradı, insanların məskunlaşdığı “orta torpağı” – Midqardı və yeraltı səltənət – Nifleymi qarşı-qarşıya qoyur. Lakin “digər xalqların mifologiyasında rast gəlinən dünyanın üçlü modelinin də ilkin qaynağı Şumer olmuşdur. Həmin modelin ilkin sxemini belə təsvir etmək olar: An (Yuxarı dünya, Göy), Enlil (Orta dünya, Yerlə göyün arası), Enki (Aşağı dünya, Yer)”.² Bu cür bölgü qədim türk mifologiyasında da mövcud olmuşdur. Qədim türklərin inanclarına görə dünya yuxarı, aşağı və orta olmaqla üç hissəyə bölünür. Lakin dünya modelinin üçlü quruluşu onlarda skandinavlarda olduğu kimi mükəmməl olmamışdır.

“Edda”nın qəhrəmanlıq nəğmələrinin çoxu Ziqfridə, Nibelunqların məhvinə, Ermanarik və Svanxildaya həsr olunmuş epik süjetlərdən ibarətdirlər. Həmin süjetlərə ilk dəfə “xalqların böyük köçü” zamanı kontinental almanların (qotların, burqundların, frankların) şifahi yaradıcılığında rast gəlinir. Görünür, bu nəğmələr VI-VII əsrlərdə şimali Almaniyadan Norveçə, sonra isə İslandiya keçərək poetik redaktəyə məruz qalmış, qəhrəmanların adları skandinavlaşdırılmışdır. Bu, bizə artıq Orta əsrlərdə qəhrəmanlıq dastanları əsasında Avropanın bütün şimalını əhatə edən vahid ədəbi-bədii yaradıcılığın meydana gəlməsini təsbit etməyə əsas verir.

II fəslin ikinci yarımfəslə “*Anqlo-sakson epik poeziyasında german-skandinav mifologiyasının və xristian dini görüşlərinin sintezi*” adlanır. Burada ingilis-sakson tayfaları və kelt tayfaları arasında dinamik münasibətlər, habelə skandinavların VIII əsrdən etibarən Britaniyaya başlayan hücumlarının IX-X əsrlərdə güclü xarakter alması ilə bağlı

¹ Хейердал Т., Лиллиестрем П. В погоне за Одином. По следам нашего прошлого. М.: Менеджер, 2008, 430 с.

² Sadiqov İ.H. Şumer epik mətnləri və türk xalq yaradıcılıq ənənələri: Filol. elm.dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2015, s. 17.

dəyişikliklər şərh olunur.

Anqlo-sakson ədəbiyyatının əldə olan ən əhəmiyyətli nümunəsi “Beovulf” poemasıdır. Dastanın əlyazma variantındakı dəyişikliklərə və təhriflərə baxmayaraq, əsərin vəzn, üslub, süjet xüsusiyyətləri, obrazlar sistemi onun xristianlığa qədərki folklor ənənələrinə söykəndiyini bir daha sübut edir. Poema büt-pərəstlik dövrlərindən söhbət açan qədim german rəvayətləri əsasında yaranmışdır. Bu rəvayətlər anqlo-saksonların Britaniya ərazisində məskunlaşmasından xeyli əvvəl german tayfaları arasında mövcud idi.¹

“Beovulf”da xatırlanan adlara və faktlara tarixi xronikalarda, island saqalarında və s. rast gəlmək olar. Dastanın həm tarixi, həm də əfsanəvi motivləri əsasən anqların və saksların Britaniyaya gəlişindən əvvəlki dövrlərin tayfalararası münasibətlərini əks etdirir. Dastanın bütün qəhrəmanları skandinavlardır və paralel olaraq skandinav rəvayətlərinin əsas personajlarıdır. Əsərdə yeganə ingilis obraz Mersiya kralı Offanın əcdadı sayılan kral Offadır. Beovulf özü də anqlo-sakson deyil. Poemada cərəyan edən hadisələr İngiltərədə yox, birinci hissədə Zelandiyada, ikinci hissədə cənubi İsveçdə cərəyan edir.

“Beovulf” dastanına xas olan sinkretiklik bu əsərlə digər Avropa eposları arasında oxşarlıqların, paralellərin meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, poemanın əsas süjetinin kompozisiya formalaşdırıcı elementi – Beovulf ilə Qrendelin mübarizə səhnəsi island saqalarında analoji səhnələri xatırladır.²

Anqlo-sakson dastanı “Beovulf”la Azərbaycan türklərinin qəhrəmanlıq eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”³ arasında heyrətamiz oxşarlıqlar mövcuddur. “Beovulf” dastanının ən qədim skandinav mənbələri əsasında yaranmasını nəzərə alsaq, bu iki abidə arasındakı oxşarlıqların haradan qaynaqlandığını təxmin etmək olar. Belə ki, hələ eramızdan əvvəlki minilliklərdə qədim Azərbaycanın ərazisində yaşayan və tarixçilərin, tədqiqatçıların müxtəlif cür adlandırdıqları, lakin əslində eyni soy-kökə mənsub türk tayfalarının öncə Kiçik Asiyaya, oradan isə Avropaya üz tutması barəsində kifayət qədər tarixi məlumatlar vardır. Antik müəlliflərdən Herodot və Strabon belə tayfalardan biri olan iskitlər (skiflər)

¹ Beowulf old English poem <https://www.britannica.com/topic/Beowulf>

² Puhvel M. Beowulf and Celtic tradition. Waterloo: Wilfrid Laurier University Press, 1979, p. 105

³ Kitabi-Dədə Qorqud. Əsl və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 376 s.

haqqında geniş məlumat vermişlər. İslandiya qədər gedib çıxan türk boyları (aslar – H.Ə.) barəsində elə islandların özlərinin ədəbi-tarixi abidəsi olan “Kiçik Edda”da maraqlı və ağlabatan məlumatların yer alması barəsində artıq yuxarıda bəhs olunmuşdur. Qədim türklər getdikləri hər bir ölkəyə öz adət-ənənələrini, davranış özəlliklərini aparmış, dini inancları və etik normaları da daxil olmaqla bütöv bir mədəniyyət sisteminin təməl daşlarını qoymuşlar. Türk etnoslarının bu tarixi missiyası barəsində F.Bayat yazır: “Bunlar (*türklər* – kursiv bizimdir – H.Ə.) Avropada, Balkanlarda, Ukrayna çöllərində bir etnos kimi əriyib yerli tayfalarla qarışdılar və onların etnogenezinin formalaşmasında böyük rol oynadılar. Bəziləri yerli tayfalara adlarını verdilər (bulqarlar, avarlar kimi), bəziləri də mədəniyyətlərinin bir hissəsini (qıpçaqlar, peçeneqlər kimi) yerli tayfalara saxladılar. Tarix belə faktlarla doludur”.¹ Avropanın mədəni-siyasi tarixində açıq-aşkar görünən türk izləri və elementləri kökləri çox qədimlərə gedən həmin demografik dəyişikliklər və türklərlə yerli xalqların intensiv mədəni mübadiləsi ilə bağlı idi. Skandinav epik təcrübəsinin məhsulu olan “Beovulf” dastanı ilə oğuz türklərinin ən məşhur və ən qədim eposu “Kitabi-Dədə Qorqud” arasındakı bəzi mövzu və süjet oxşarlıqlarının kökünü də elə burada axtarmaq lazımdır. Türk epik ənənəsində geniş yer alan qəhrəmanlıq nəğmələri, dəhşətli əcaib varlıqlarla (Təpəgöz, div, əjdaha və s.) mübarizə səhnələri və uzaq, yad ölkələrdə göstərilən şücaətlərin vəsfi skandinav saqalarında da özünəməxsus şəkildə əksini tapmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un “Beovulf”la səsleşən məqamlarından ən qabarığı Təpəgöz-Qrendel paralelləri ilə bağlıdır. “Beovulf”un Heortun 12 il ərzində dəniz əcaibi Qrendelin hücumlarına məruz qalmasından bəhs edən birinci hissəsindəki hadisələrlə “Kitabi-Dədə Qorqud”un səkkizinci – “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyundakı hadisələr, demək olar ki, eyni qaydada cərəyan edir: Oğuz eli təcavüzə uğrayan, təcavüzkar isə Təpəgözdür.

“Beovulf”dakı Qrendeli bir çox xüsusiyyətlərinə, ilk növbədə zalım xislətinə görə Təpəgözlə eyniləşdirmək olar: Təpəgöz insanları və heyvanları oğurlayıb yediyi kimi, Qrendel də insanlara hücum çəkir və onların qanlı cəsədləri ilə qidalanır. Oğuzlar Təpəgözü, danimarkalılar Qrendeli məhv etmək üçün dəfələrlə cəhd göstərirlər və hər dəfə də məğlub olurlar. Həm Oğuz, həm də german dastanında şərə, kor-təbii stixiyanı təcəssüm edən qüvvələrə yalnız epik qəhrəman qalib gələ bilər. Hər iki

¹ Bayat (Gözəlov) F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kaqan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993, s. 93

dastanda zülm ərsə çəkildə Danimarkada Beovulf, Oğuz elində Basat meydana atılıb şəri dəf edirlər. Hər iki eposda kortəbii stixiya genezisi baxımından su ilə bağlıdır. Təpəgözün böyük dənizdə yaşayan anası Sarı Çobanla bulaq başında rastlaşır, Qrendelin də anası bataqlıqda yaşayır. Beovulf da Basat kimi düşmənlə təkbətək vuruşur, Basat Təpəgözə, Beovulf isə Qrendelə yalnız öz gücünün hesabına qalib gəlir. Bu iki qəhrəmanı bir cəhət də birləşdirir: onlar kortəbii stixiyaya yalnız cismani gücləri ilə deyil, həm də yeri gələndə hiylə işlətməklə qalib gəlirlər. Bu, epik poeziyada insan aqlının sonsuz imkanlarının, qüdrətinin təcəssümüdür.

“Beovulf” ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında digər bir oxşarlıq Beovulf ilə Basatın adının formalaşması ilə bağlıdır: “Beovulf”da bütün digər qəhrəmanların adı adları olduğu halda, onun adı daha çox ləqəbi xatırladır: Beovulf sözünün hərfi mənası “arılar canavarı” deməkdir.¹ Basata da Dədə Qorqud atı basdığına görə “Basat” adı vermişdir.

İki – türk və german mədəniyyətinin sintezi özünü Beovulfun dəfn mərasimində büruzə verir: məlumdur ki, insan dünyasını dəyişəndən sonra german tayfaları onu yandırır dırlar. Türklər isə çarları və adlı-sanlı döyüşçüləri basdırıb üstündə hündür təpələr – kurqanlar (“xan qəbiri”) düzəldirlər. Beovulf dünyasını dəyişdikdən sonra onun külünün basdırıldığı yerdə məhz belə bir kurqan yaradırlar. Göründüyü kimi, “Beovulf” dastanı bu iki ayinin elementlərini birləşdirib sintetik mədəni vəhdət ortaya qoymuşdur.

Əksər epik qəhrəmanlardan fərqli olaraq, Beovulf yalnız öz tayfasının deyil, bütün bəşəriyyətin müdafiəçisi kimi çıxış edir. Bu baxımdan onun həyat mövqeyi “Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlarının həyat mövqeyi ilə səsləşir.

“Beovulf”da büt-pərəstlik görüşləri ilə yanaşı xristianlığın elementləri də geniş yer almışdır.² Bu, dastanın kliriklər tərəfindən yazıya alınması ilə bağlıdır. Xristian elementlərinin bir çoxunun poemanın əlyazma mətninə sonradan əlavə olunması şübhə doğurmur. Dastanın xristian redaktoru əsərin məzmununu xristian dəyərlərinə kökləməyə cəhd etmiş, bu məqsədlə xristian mifologiyasına müraciət etmişdir. Onun antik mənbələrdən də xəbərdar olması nəzərə çarpır. Beləliklə, poema german büt-pərəstliyinin, xristian monoteizminin və antik politeizmin orijinal sintetik vəhdəti

¹ After the Flood by Bill Cooper, p. 87

<http://www.ezekielwatch.com/portal/69/resources/aftertheflood.pdf>

² Lawson R. Christianity in Beowulf http://www.shadowedrealm.com/medieval-articles/exclusive/christianity_in_beowulf

nəticəsində meydana gəlmiş abidədir.

Dissertasiya işinin II fəslinin “*Nibelunqlar haqqında nəğmə*”də türk epik ənənələrindən bəhrələnmə” adlı üçüncü yarımfəslə alman eposunun zirvəsi hesab olunan “Nibelunqlar haqqında nəğmə” dastanının sinkretik səciyyə daşması probleminə həsr olunmuşdur.

Görkəmli alman tədqiqatçısı A.Hoysler XIII əsrin əvvəllərində Avstriyada Dunay sahillərində 2300 sətirdən ibarət “Nibelunqların ölümü” adlı poetik əsərin meydana gəldiyini, sonradan onun “Nibelunqlar haqqında nəğmə” adlandırıldığını yazmışdır.¹

Poemanın tarixi əsasını V əsrdə Atillanın Avropa yürüşləri təşkil edir: hunların Burqund çarlığını 437-ci ildə süquta yetirməsi poemada öz bədii təəcəssümünü tapmışdır.

“Nibelunqlar”ın geniş ədəbi düzəlişlərə məruz qalması ona qaynaqlandığı xalq qəhrəmanlıq eposunun əsl xüsusiyyətlərindən lazımcına faydalanmağa mane ola bilməmişdir. Feodal-xristian təsirinə baxmayaraq, “Nibelunqlar”ın süjetində daha qədim variantların, daha doğrusu, o variantların əsasını təşkil edən inancların izləri görünür: gənc Ziqfridin ilk qəhrəmanlıqları – əjdaha üzərində qələbəsi, Nibelunqların xəzinəsini əldə etməsi buna misal ola bilər. “Nəğmələr”dəki bəzi qaranlıq epizodların əsl mənasını üzə çıxarmaq üçün “Böyük Edda”ya müraciət etmək lazım gəlir.

“Nibelunqlar haqqında nəğmə”nin digər xalqların eposları ilə müqayisədə bir çox cəhətlərinə görə türk eposlarına bənzərliyi diqqəti cəlb edir. Bu bənzərliyin köklərini bir çox tədqiqatçılar onların eyni epik təcrübəyə söykənməsi və qaynaqlanması ilə izah edirlər. Türk ədəbiyyatının Avropa xalqlarına təsiri məsələsindən bəhs edən məqaləsində V.Sultanlı yazır: “E.ə. III əsrdə hunların Avropaya yürüşü bu regionda nəğməkar-hekayətçilərin sənətinin inkişafına səbəb oldu və türk şifahi epik ədəbiyyatı Avropa xalqlarının mədəniyyətinə güclü təsir göstərdi. “Böyük Edda” və “Kiçik Edda” kimi Skandinav saqaları, alman eposu “Nibelunqlar haqqında nəğmə”, fransız lirik dastanı “Tristan və İzolda” məhz türk şifahi yaradıcılığının məhsulu kimi çox maraqlıdırlar”.²

Türk söz sənətinin Qərbi Avropa xalqlarına göstərdiyi təsir barəsində N.Cəfərovun aşağıdakı fikirləri həqiqi tarixi gerçəkləklə tam üst-üstə düşür: “Şimalda Köqmən (Sayan) dağlarına, Sibir meşələrinə; Cənubda Tibetə;

¹ Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о Нибелунгах. М.: Иностранная литература, 1960, с. 51

² Султанлы В. Место тюркской литературы в мировой культуре <http://irs-az.com/pdf/090628181408.pdf>

Şərqdə Sakit okeana, Sarı dənizə; Qərbdə isə Aral gölünə, Xəzər dənizinə, sonralar isə Qərbi Avropaya qədər uzanan bu çöllərdə (Avrasiya çölləri nəzərdə tutulur – H.Ə.) türk atlarının ayaq səslərini qədim dövrlərin tarixçiləri hələ də eşidirlər. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, haqqında söhbət gedən geniş coğrafiyada türklərdən öncə hər hansı bir etnos-xalq tərəfindən ardıcıl şəkildə yaradılmış maddi mədəniyyətin izlərinə təsadüf edilmir. Və həmin coğrafiyanın ilk dastanlarını türklər söylədikləri kimi, ilk nəğmələrini də türklər oxumuş, ilk yazılarını da məhz türklər yazmışlar”.¹

Uzun müddət Qərbdə epos problemi yalnız Homerin poemaları əsasında şərh olunurdu. Berlin kitabxanasında qədim əlyazmalar içərisində “Basatın Təpəgözü öldürməsi” boyuna rast gələn Haynrix Fridrix fon Dits onun Homerin “Odyssey”-si ilə səsləşdiyini aşkar etmişdir.² Qeyd etmək lazımdır ki, sonrakı dövrlərdə Qərb, rus, türk və Azərbaycan tədqiqatçıları tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı geniş ədəbi-tənqidi və nəzəri araşdırmalara cəlb olunmuşdur. Lakin dastanın Şərq və Qərb tədqiqatçılarının ilk dəfə bir araya gələrək birgə müzakirələr aparması 2009-cu ildə tanınmış azərbaycanlı alim K.Abdullayevin təşəbbüsü ilə baş tutmuş, Almaniyanın Yohannes Quttenberq Maynts Universitetinin Şərqsünaslıq seminarının və Germanistika institutunun, Osvald fon Volkenştayn elmi-tədqiqat cəmiyyətinin Bakı Slavyan Universiteti ilə birgə həyata keçirdiyi “Şərq və Qərb” layihəsi çərçivəsində “Nibelunqlar haqqında nəğmə”nin və türk epik sənətinin şah əsəri olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un qarşılıqlı öyrənilməsi sahəsində mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur. F.Veysəllinin “Nibelunqlar haqqında nəğmə”ni orijinaldan ana dilimizə tərcümə etməsi isə azərbaycanlı oxucuların və araşdırmaçıların alman eposu ilə daha yaxından tanışlığına əlverişli imkan yaratmışdır.³

Məlumdur ki, mədəniyyəti daha qədim və daha zəngin olan xalqlar tarixdə aparıcı rol oynamış, ümumdünya mədəniyyətinin inkişafının təkanverici qüvvəsi olmuşdur. Qədim türklərin dünya, o cümlədən german mədəniyyətinə təsirini məhz onun bu statusu ilə izah etmək olar. Avropanın mədəni-siyasi həyatında xüsusi xidmətləri olan türk hökmdarlarından biri də Atilla idi. Skandinav saqalarında, german xalq eposunda bu hun

¹ Cəfərov N. Qədim türk ədəbiyyatı. Bakı: AzAtaM, 2004, s. 3-4

² Dits fon H.F. Homerin siklopu ilə müqayisədə yeni aşkar edilmiş oğuz // Azərbaycan xalqının ədəbi abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un alman şərqsünası H.F.fon Dits tərəfindən nəşrinin 195 illiyinə həsr olunmuş elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası. Birgə nəşrin xüsusi buraxılışı. Bakı-Frankfurt-Main: 2010, s. 35

³ Veysəlli F.Y. Nibelunqlar nəğməsi. Bakı: Mütərcim, 2017, 368 s.

hökmdarı haqqında çoxsaylı rəvayət və əfsanələrə rast gəlmək mümkündür. “Böyük Edda”nın ayrı-ayrı nəğmələrində Atilla mürəkkəb və ziddiyyətli bir şəxs kimi təqdim olunmuşdur. Arxeoloq L.Hediger skandinav saqalarındakı Odin obrazının qədim german tayfalarının allahı Votanın və hunların ekspansiyasından sonra Atillanın təsiri altında yaradıldığını göstərir. Buna sübut kimi tədqiqatçı onların mifoloji tərcümeyi-hallarındakı oxşarlıqları göstərir. “Edda nəğmələri”ndəki öncəgör və şamanları da o, onların hun cəmiyyətindəki aparıcı rolu ilə əlaqələndirir.¹

Ümumiyyətlə, şamanlar əski türk cəmiyyətinin aparıcı fiquru olmuşlar. Şamanizmin müxtəlif formalarına dünyanın bir çox xalqlarının mədəniyyətində rast gəlinə də, o, dini dünyagörüş kimi daha çox şimal-şərqi Asiyaya məxsusdur.² Bu bölgənin arxaik mədəniyyətlərində şifahi təhkiyəçi ilə şəfəverici şaman arasında sıx əlaqə vardır. Skandinav mifologiyasının əsas fiquru olan Odinin özü də şamana məxsus keyfiyyətlərə malikdir.

Qərbi Avropa xalqlarının şifahi yaradıcılığında Atilla obrazı xüsusi yer tutur; əksər hallarda o, xeyirxah və ədalətli hökmdardır və Atli, Etsel adları ilə təənnüm olunmuşdur. “Nibelunqlar haqqında nəğmə”də Atilla xeyirxah monarx Etsel kimi təsvir olunmuşdur. Əsərdə Bernli Ditrix, Hildebrand kimi qəhrəmanlar məhz Atillanın sarayında sığınacaq tapırlar: sadə xalq təxəyyülünün məhsulu olan əsərdə Atilla müsbət obraz kimi təqdim olunur. Bu, sübuta yetirir ki, Qərbi Avropa dastanlarının sətirlərində, xırda detallarda öz adekvat şərhini tapan tarix müxtəlif ideologiyalara qulluq edən qondarma tarixdən daha inandırıcıdır.

Bəzi eddik nəğmələrdə Atilla mənfi personaj kimi çıxış edir. Lakin Avropa epik ənənəsi üçün Atillanın müsbət obrazı daha səciyyəvidir. Bu baxımdan “Nibelunqlar haqqında nəğmə”də “Etsel” adı ilə çıxış edən Atilla obrazı səciyyəvidir. Burada o, qonaqpərvər, öz vassallarına münasibətdə ədalətli hökmdar kimi təsvir olunur. Bəzi tədqiqatçılar Atilla-Etsel in ideallaşdırılmasını Ost qotların hunlardan asılı olduğu dövrün tarixi gerçəklikləri ilə bağlayırlar. Atilla ilə bilavasitə təmasda olmuş Bizans elçisi Priskin hun hökmdarını təvazökar bir insan kimi təsvir edir. Hələ Atillanın sağlığında bu təsəvvürlər epik ənənənin qanunlarına əsasən onun epik-folklor obrazını formalaşdırmışdır.

¹ Lotte Hedeager. Iron Age Myth and Materiality: An Archaeology of Scandinavia AD 400-1000. Routledge: Social Science, 2011, p. 222-223

² Райхл К. Тюркский эпос: традиции, формы, поэтическая структура. М.: Вост. лит., 2008, с. 55

Atilla tarixi şəxsiyyət olmaqla yanaşı, həm də mədəni fenomen idi: onun şəxsində bütün bir dünyaduyumun və dünyagörüş mövqeyinin tarixi və etnopsixoloji xüsusiyyətləri cəmləşmişdi. Lakin, əgər tarixi Atilla hun cəmiyyətini təmsil edirsə, Avropa eposlarında təsvir olunan Atilla obrazı heç bir xalqa məxsus deyil, o, transmədəni fenomen kimi Avropa dünyagörüş prinsiplərinin və bəşəri dəyərlərinin formalaşmasında fəal şəkildə iştirak edən bir şəxsiyyətdir.

Atillanı bir hökmdar kimi təmsil etdikləri hunlar german dünyasına bir çox yeniliklər gətirdilər. “Hərb sahəsində mahir və bənzərsiz olan bu xalq, Avropanın siyasi, iqtisadi və mədəni simasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməklə böyük nailiyyətlər əldə etdi”.¹ Onların bərqərar etdikləri sosial-siyasi düzən Avrasiya çöllərində türk, İran, Orta Asiya və Çin xalqlarının birgə təmasından yaranan ənənələrə söykənirdi. Hunların Avropaya ekspansiyası V əsrdən etibarən qitənin mərkəzində müxtəlif etnomədəni dünyalara malik insanların yeni yaşam durumu yaratdı. Hunlar Avropaya təkcə yeni sosial-siyasi idarəetmə modeli deyil, həmçinin yeni epik ənənələr gətirdi və bu, Avropa eposunda, o cümlədən “Nibelunqlar haqqında nəğmə”də öz əksini tapdı.

Atillanın hələ sağlığında onun haqqında saysız-hesabsız rəvayətlər qoşulmuşdur. Onun döyüşçüləri öz sərkərdələrinin şücaətindən bəhs edən nəğmələr oxuyurdular. Atillanın sarayındakı məclislərdə bizim aşıqları xatırladan nəğməkarların Atillanın əməllərindən bəhs edən qəhrəmanlıq nəğmələri oxumasına dair məlumatlar vardır.²

II fəslin “*Qərbi Avropa eposlarının arxetipik əsasları*” adlı dördüncü yarım fəslində müxtəlif xalqların yaradıcılığında oxşar süjetlərin, motivlərin və obrazların şərhində psixoanalitik təhlil metodundan istifadə əsaslandırılır. Bu baxımdan üç müxtəlif ədəbi abidənin – “Astiyaq” Azərbaycan əfsanəsinin, “Roland haqqında nəğmə” fransız və “Nibelunqlar haqqında nəğmə” alman eposlarının psixoanalitik təhlili onların arxetipik eyniliklərini üzə çıxarır. Herodotun “Tarix” əsərindən götürülmüş “Astiyaq” əfsanəsində Midiya saray əyanı Qarpaqın xəyanəti nəticəsində ölkənin İran şahı Kir tərəfindən fəth olunması təsvir olunur. Əfsanə və eposlarda hadisənin gedişini müəyyən edən, katalizator rolunu oynayan

¹ Howarth P. Atilla: King of the Huns: The Man and the Myth. New York: Barnes&Nobel Books, 1995, p. 16

² Шувалов П.В. Немощь Атиллы (властитель гуннов глазами германцев). Чуждое: опыты преодоления. Очерки из истории Среднеземноморья. М.: Алетея, 1999, с. 259-276

Qarpaq, fransız eposundakı Qanelon və alman eposundakı Hagen arasında oxşar cəhətlər çoxdur. Belə ki, “Astiyaq”dakı Qarpaq obrazı öz xəyanətkar-qisasçı roluna elə aludə olur ki, başqa funksiyalarını unudur və şəraitin ona dikte etdiyi maskanı taxmağa məcbur olur. K.Q.Yunqa görə insanların taleyini və ona uyğun oynadıqları rolları heç də onların fərdi şüuru müəyyən etmir. Bu ilk növbədə insanın mənsub olduğu ailə, xalq, dövlət kimi kollektiv yaddaş sisteminə və onun aparıcı formaları olan arxetiplərə əsaslanır. Yəni arxetip, müəyyən mənada, insanın malik olduğu kollektiv psixikanın dərin qanunlarına tabe olaraq şəraitin təsiri altında şüursuz şəkildə oynadığı obraz və roldur. İnsan bu rolu oynayarkən özünü sanki əvvəldən proqramlaşdırılmış kimi aparır və zamandan, məkandan asılı olmayaraq tipik şəraitlərdə eyni davranışı nümayiş etdirir. Bu kimi davranışların səbəbini kollektiv şüursuzluqla izah edən K.Q.Yunq yazır: “Kollektiv güclərin təsiri altında insan xarakterində baş verən dəyişikliklər tam mənasilə heyrət doğurur. Nəzakətli və şüurlu varlıq manyaka, yaxud vəhşi heyvana çevrilə bilər. Bunun səbəblərini adətən xarici amillərdə axtarırlar, amma axı bizim içimizdə yalnız əvvəlcədən qoyulan şey partlaya bilər”.¹

Fransız qəhrəmanlıq eposundakı Qanelon da Qarpaq kimi öz şəxsi hisslərinin qurbanı olur: onun Rolanda olan nifrəti Fransaya xəyanətlə nəticələnir. Bu iki eposda qəhrəmanların ağıl və məntiqlə deyil, emosiyalara qapılması kollektiv arxetiplərin onları idarə etməsi ilə nəticələnir.

“Nibelunqlar haqqında nəğmə”nin qəhrəmanı Hagen ilk baxışda ağalarına sədaqətlik təəssüratını oyadır. Lakin əsərdə o, adi bir vassaldan burqund sarayının şərəfini qoruyan bir cəngavərə çevrilir. Bu isə nə onun ilkin xəyanətkar, nə də ki, ənənəvi vassal obrazına uyğun gəlir. Ağası Ziqfridi öldürmək təşəbbüsünü də ilk olaraq Hagen irəli sürür və Günteri dilə tutaraq xəyanətə sövq edir; bu obrazın mürəkkəbliyi məhz bu məqamlarda üzə çıxır.

Bu üç obrazı – Qarpaqı, Qanelonu və Hageni müqayisə edərkən onların hərəkətlərinin kökündə eyni motivin dayandığını görürük. Sanki hər üç qəhrəman təxminən oxşar olan situasiyalarda eyni reaksiyanı sərgiləyirlər. Şəxsi inciklikdən doğan qisas və nifrət hissi onları eyni motivasiyaya – xəyanətə sürükləyir. K.Q.Yunq yazırdı ki, nə qədər həyatı situasiya varsa, bir o qədər də arxetip var. İstənilən emosional vəziyyətin

¹ Юнг К.Г. Архетип и символ. М.: Ренессанс, 1991
<http://www.psychnavigator.ru/files/books/arhetipisimvol.pdf>

insan psixikasında adekvat ilkin modeli vardır və onlar həmişə sabit qalırlar. Arxetiplər əzəli ehtiyaclarla, emosiyalarla, idrak, dərk etmə və davranış stereotipləri ilə bağlı olduqlarına görə bəşər tarixi boyu demək olar ki, dəyişməzlər. Yuxarıda göstərilən misallardan da görüldüyü kimi arxetiplər eyni təcrübənin dəfələrlə təkrar olunması nəticəsində əldə olunan əsas cəhətləri özlərində birləşdirirlər. Bu mənada epos qəhrəmanları, daha çox xeyir və şər kontekstində verilən xain və yaxud xəyanətkar obrazlar, müxtəlif həyati epizodlar və milli mentalitetin xüsusiyyətləri – hamısı arxetiplərdir.

Qərbi Avropa eposlarının arxetipik əsaslarını araşdırarkən Yaxın Şərq mifoloji və epik ənənələrindən geniş məlum olan Ulu Ana arxetipini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ulu Ana mifoloji təfəkkürün ən qədim obrazlarından biri, bəlkə də ən birincisidir. Ulu Ana kultunun bizim e.ə. 30-15 minilliklərdə müasir insan tipinin meydana gəlməsi və şüurun oyanması ilə nəticələnən təbii kataklizmlər dövründə yaranması ehtimal olunur.¹ Yəni insan oğlu özünü dərk etdiyi, kosmosla özü arasında vəhdəti anladığı gündən Ulu Ana kultuna sitayiş başlamışdır. Dünyanın müxtəlif xalqlarının mif və əfsanələrində rast gəlinən çoxsaylı ilahələr – Şumer-akkad mifindəki Tiamat, misirlilərin İsidası, yunan Geyası, heltlərin Xebatı, hanaanlıların Anatu və onlarla başqa ilahələr əslində eyni bir substansiyanı ifadə edən Ulu Ana obrazının ipostaslarıdır.

İstər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda mövcud olan bütün qadın obrazlarının universal nüvəyə malik olduğunu iddia edən və öz tədqiqatlarında bunu sübut etməyə çalışan K.Q.Yunq və E.Noymann ana kultunun genezisinin öyrənilməsində mühüm elmi nəticələr əldə etmişlər.² Onların fikrincə, miflərdə, nağıllarda və eposlarda əks olunan fərqli qadın obrazları əslində Ulu ana arxetipinin törəmələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Ana arxetipi pozitiv və neqativ olmaqla iki aspektə bölünür və onun bu ikili-ambivalent xüsusiyyəti analogi olaraq müxtəlif, bir-birinə zidd olan qadın obrazlarında təzahür edir. Bu ikili xüsusiyyət Yaxşı Ana, Xeyirxah Pəri kimi obrazlarda müsbət, Ögey Ana, Cadugər, Ölüm mələyi kimi obrazlarda isə mənfi tərəflərdən əksini tapır.

¹ Семира и В. Веташ Мифологические архетипы зодиака www.astrolingua.ru/МУТН/mif1.htm

² Нойманн Э. Великая мать. Глава 1. Структура архетипа. Castalia.ru/perevody/pocledovateli-yunga-perevody/731-erih-noymann-velikaya-mat-glava-pervaya-struktura.html; Нойманн Э. Леонардо Да Винчи и архетип матери. www.proza.ru/2012/08/04/482

İlkin mifoloji düşüncədə vahid, tək kimi dərk olunan Ulu Ana arxetipi sonradan iki bir-birinə əks başlanğıca bölündü. Bunlardan biri Ulu Ana kimi hər şeyi yaradan Xeyir ilahəsi, digəri isə yaradılışa düşmən mövqedə dayanan Şər ilahəsidir. Vahid Ulu Ananın iki fərqli simasını təmsil edən bu ilahələr əslində qədim insanların yaradılış və ölümlə bağlı düşüncələrini əks etdirir, insanın təbiətlə təmasıdan, onu dərk etməsindən yaranan təsəvvürlərə söykənirdi.

Mif və əsatirlərdə Ulu Ananın Ölüm ilahəsi kimi əcaib, mənfur siması daha çox vüsət tapmışdır. Yunan mifologiyasındakı Ananke ilahəsini və moyraları buna misal göstərmək olar. Lakin patriarxatın başlanması ilə vəziyyət dəyişir. “Bütün bu ilahələr patriarxal allahlardan – Mardukun, Yahvenin, Zevsin, Appolonun, Odinin təzyiği altında daha çox müti rollar oynayır, geri çəkirlər. Ulu Ana obrazı kiçilir və numinoz səhədən allahlara istehza olan faciəyə, epikaya və folklorla keçir”.¹

Bəzi hallarda Ulu Ananın törəmələri olan mifik və ilahi varlıqlar özlərində ambivalent xüsusiyyətləri birləşdirirlər. İlk baxışdan həyatın, sevginin, gözəlliyin simvolu olan Həvva, Pandora, Yelena kimi qadın obrazları həm də bir çox bədbəxtliklərin səbəbkarına çevrilirlər. Həvvanın Adəmi yoldan çıxarması insan övladının cənnətdən qovulmasına, Pandoranın Zevsin qadağına məhəl qoymayıb mücrünü açması bütün pisliliklərin və bədbəxtliklərin dünyaya yayılmasına, Troya şahzadəsi Parisə qoşulub qaçan Yelenanın hərəkəti isə nəinki yüzlərlə qəhrəmanın ölümünə, bütöv bir qəhrəmanlıq dövrünün sona yetməsinə gətirib çıxarır. Məhz sonuncu hadisədən sonra mif səhnəsinə qəhrəmanları özünə tabe etdirən cəngavər qadın obrazları daxil olur. Artıq yunan qəhrəmanları cəsarətli, döyüşkən qadınlarla – amazonkalarla üz-üzə gəlib vuruşmaq məcburiyyətində qalırdılar. Gözəlliyi dillərdə dastan olan bu qadınlar kişiləri həm də qeyri-adi gücləri ilə heyran qoyurdular. Gözəlliklə amansızlığı, sevgi ilə ölümü özlərində ehtiva edən amazonkalar Dahi Ulu Ana kimi bir yandan həyat verən, valeh edən bir varlıq kimi çıxış edir, digər tərəfdən isə can almağa, öldürməyə susayan Ölüm mələyini xatırladırlar. Şərq dastanlarındakı Ərəbzəngi, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Selcan, german mifologiyasında, folklorunda və epik poeziyasında öz əksini tapmış Brünhilda kimi obrazlar buna parlaq misal ola bilər.

Brünhilda bir çox cəhətlərinə görə Ulu Ananın törəməsi hesab

¹ Колосов Д.В. Образ великой матери в мировой культуре (единично-бинарно-троично-четверичная проекция) // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки, 2011, № 2, с. 135

olunur. Bu, ilk növbədə Brünhildanın valkiriya-döyüşkən qadın olması ilə bağlıdır. Ziqfridlə tanışlıqdan əvvəlki həyatına nəzər salsaq, onun təbiətində Ulu Ana arxetipinə xas olan qadın və kişi başlanğıclarının vəhdətinə və qarşıdurmasına rast gəlirik. Brünhilda bir tərəfdən özünü bir qadın kimi dərk edib təsdiqləməyə çalışırsa, digər tərəfdən kişi kimi davranmağa və düşünməyə ehtiyac duyur. Onun daxilində daima iki “Mən”in mübarizəsi gedir. Qadın bədəni ilə kişi beyni arasındakı bu qarşıdurma onun bütün hərəkətlərinin lokomotivi rolunu oynayır. Hadisələrin lap əvvəlində onun yaşadığı əsas konflikt Odinin itaətkar, sözbəxan qızı obrazı ilə döyüşkən güclü qız obrazı arasındakı ziddiyyətdir. Skandinav-alman versiyalarındakı Brünhilda özündə Ulu Ananın yalnız aqressiv, destruktiv xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Dissertasiyanın *“Məkan və tarixilik baxımından Yaxın Şərq mövzusunun fransız epik poeziyasında əksi”* adlanan III fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. *“Roland haqqında nəğmə”də tarixi gerçəklik və bədii təxəyyül*” adlı birinci yarım fəsildə Böyük Karla həsr olunmuş epik poemalar içərisində həm ideya məzmunu, həm də bədii baxımından daha üstün olan *“Roland haqqında nəğmə”də tarixi gerçəkliyin bədii təcəssümü qanunauyğunluqları araşdırılmışdır.*

Dastanın mövzusu real tarixi hadisədən – 778-ci ildə Böyük Karlın İspaniyaya hərbi yürüşündən götürülmüşdür.

Böyük Karl Kordova xəlifəsinə qarşı müharibədə iştirak etmiş, lakin Saraqosu fəth edərkən güclü müqavimətə rast gəlmiş və geriye qayıtmağa məcbur olmuşdur. Pireney aşırımını keçərkən xristian basklar Böyük Karldan qisas almaq məqsədi ilə fransız ordusunun arxa hissələrinə hücum edib onu ağır itkilərə məruz qoymuşdular. Ərəb mənbələrinə görə həmin döyüşdə mavrlar da iştirak etmişdilər. Lakin onların məqsədi Karlın girov götürdüyü ərəb valisini xilas etmək olmuşdur. Bu hadisədən yarım əsr sonra Eynhard özünün *“Böyük Karlın tərcümeyi-halı”* əsərində baskların xəyanətindən bəhs edərkən Ponseval dərəsində həlak olmuş adlı-sanlı fransız cəngavərlərinin adlarını da çəkmişdir. Həmin əsərin bəzi variantlarında, xüsusilə, iki şəxsin – saray xadimi Etqihard və qraf Anselmin adları vurğulanırdı. Yalnız sonrakı, xalq arasında məşhur olan əfsanənin təsiri ilə yazılan variantlarda Breton sərhəd məntəqəsinin rəisi Ruodlandın (yəni Rolandın – H.Ə) adına rast gəlinir.¹ Lakin rəsmi xronikalarda Ruodland barəsində dəqiq məlumatlar yazılmamışdır.

¹ Эйнарда Жизнь Карла Великого. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005, с. 73

Ruodlandın adı yalnız əfsanəvi Bretonlu qraf Rolanda çevrilib Avropa xalqlarının bir çox əfsanə və nəğmələrinin qəhrəmanı kimi seviləndə tanınmağa başladı.

Sonralar 778-ci ildə baş vermiş həqiqi tarixi hadisə – Böyük Karlın İspaniyaya yürüşü tamamilə unudulmuş, “Roland haqqında nəğmə” təhrif olunmuş faktların və bədii uydurmaların əsasında formalaşmışdır. “Nəğmələr”də fransız ordusunun üzərinə basklar deyil, sarasinlər hücum edir, əsl tarixi döyüşün iştirakçıları olmuş, Etqihard və qraf Anselmin yerinə sonrakı əsrlərdə yaranmış fransız qəhrəmanlıq eposunun məlum surətlərinin adları çəkilirdi. Əslində İspaniyanın şimalına olan qısamüddətli, uğursuz hərbi yürüşün dinə heç bir aidiyyəti yox idi və fransızların bu acınacaqlı hərbi əməliyyatı nəğməkar nağılçılar tərəfindən təhrif olunaraq yeddi illik müharibənin bədii təənnümü kimi yeni məzmun və ideya kəsb edirdi.

“Nəğmə”də xristian baskların deyil, sarasinlərin düşmən obrazında təqdim olunması təsadüfi xarakter daşımırdı. XII əsrdə yazıya alınan əsərdə I səlib müharibəsinin təbliğinin təsiri açıq-aydın hiss olunur. Poemada vətənə məhəbbət ideyası müsəlman Şərqi qarşı çıxan xristian Avropası ideyası ilə qarışdırılır. R.M.Samarin bu xüsusda yazır: “Burada ideyaların maraqlı bir yerdəyişməsi baş verdi: Avropaya soxulan müsəlmanlara qarşı müdafiə ideyası səlib müharibələri şəraitində sırf təcavüzkarlıq ideyasına çevrildi; lakin “Roland haqqında nəğmə”nin konkret mövzusunun məhz müdafiə ideyası təşkil edirdi və bu ondan ibarət idi ki, frank piyadalarının igidliyi Puatye yaxınlığındakı döyüşdə ərəblərin hücumunu dayandırdı”.¹

Bu baxımdan “Nəğmə”in əsas ideyasını xristian ispanlara kömək məqsədilə “kafir” mavrların İspaniyadan sıxışdırılmasına haqq qazandırmaq söyləri təşkil edirdi. Dastanın əsas ideoloji istiqaməti müsəlmanların pis, şər qüvvələrin təmsilçisi, fransızların isə yaxşı, xilaskar obrazında təqdim olunmasına yönəlmişdir. “Roland haqqında nəğmə” mahiyyətcə yaxşı və pis arasında mübarizənin çox köhnə, tükənməz hekayəsidir. Tərəflər aydın qeyd olunurlar: “Karlın başçılıq etdiyi xristian franklar Allahın iradəsilə yaxşını, Baliqantın başçılıq etdiyi müsəlman sarasinlər isə pisi təmsil edirlər. Orta əsrlər dünyagörüşünə görə yaxşı həmişə sonda zəfər çalacaqdır; bu, yaxşının qaçılmaz sonluğudur və

¹ Самарин Р.М. Зарубежная литература. М.: Высшая школа, 1987, с. 29-30

qüdrətli Allah bəşəri hadisələrdə gerçəkdən maraqlıdır”¹.

F.Boyacıoğlu dastandakı bu antaqonizmi obrazlı şəkildə belə təsvir edir: “Roland dastanında dünya iki krallığa ayrılır: Tanrının krallığı və Şeytanın krallığı. Bu dastanda Tanrının uğrunda Şeytana qarşı savaşıyan Şirin Fransadır. Burada fransız qəhrəmanlar xristian dini uğrunda vuruşan dini bütöv əsgərlərdir. Həyat bir savaştır. Bu savaşda cəsarətlə mücadilə edilməli və geri çəkililməməlidir. İdeal olan ən yaxşı ölüm, əlində qılınc, düşməne qarşı qəhrəmancasına mübarizə edərək ölməkdir. Roland cənnətə gedə bilmək üçün din uğrunda döyüş meydanında geri çəkilmədən savaşımış və ölmüşdür”².

XI əsrin sonlarında fransız monaxlarının təbliğatı nəticəsində səlib müharibəsi ideyası yenidən dirçəldi. Fransız cəngavərləri Fələstinə yürüş hazırlamaqla bərabər mavrlarla vuruşmaq üçün İspaniyaya üz tutdular. Roland haqqında rəvayətlərin inkişafına təsir göstərən həmin ideya daha geniş şəkildə tətbiq olunaraq aktuallıq kəsb etdi. Dastanda Baliqantla bağlı epizod bunu sübuta yetirir. Əmir Baliqant qırx ölkədən ordu toplayaraq fransızların üzərinə yürüyür, lakin “Allahın köməyilə” Karlın əzsaylı qoşunları onlara qalib gəlirlər; bu epizod açıq-aydın simvolik səciyyə daşıyır, dastanın əsas ideologiyasını – müsəlmanların şər qüvvələrin, fransızların isə xeyir, xilaskar qüvvə təmsilçisi olmasını təsdiq edir. Poemada müsəlmanlara qarşı mübarizənin müqəddəs bir iş olması və bu missiyanın fransızlara həvalə olunması ideyası müxtəlif kontekstlərdə dəfələrlə səslənir.

Bütün dastan boyu qəhrəmanlar Allaha, İsayə, Məryəm Anaya və Müqəddəs Mikayılə dua edib onlardan kömək istəyirlər. Allaha və xristian dininə inam dastanda xüsusi bir məna ifadə edir. Belə ki, poemanı yazıya alan müəllif insanları müsəlmanlarla döyüşün müqəddəs bir iş olduğuna və bunun Allah tərəfindən xüsusi olaraq fransızlara həvalə edildiyinə inandırmaq məqsədilə xristian dini ilə bağlı motivləri öz bildiyi şəkildə dastanın mətninə daxil etmişdir. Məqsəd fransız əsgərinin təsəvvüründə din və vətən anlayışlarının eyniləşdirilməsindən ibarət idi. Ümumiyyətlə, Böyük Karlın zamanında Fransa bir din dövlətinə çevrilmişdi. Karl isə özünü təkcə bütün xristianların hamisi və xilaskarı deyil, “Tanrının yer

¹ Song of Roland

http://www.uwosh.edu/home_pages/faculty_staff/minniear/2010/Pages/Song%20of%20Roland.pdf

² Boyacıoğlu F. Fransızların Roland destanında dinsel bağlılıq və tarixi olayların çarpıtılması // Selçuk Universitesi, Edebiyyat Fakültesi Dergisi, 2012, № 27, s. 71

üzündəki təmsilçisi” hesab edirdi. Dastanın ayrı-ayrı epizodlarında xristian dini ilə bağlı rast gəlinən mistik səhnələr bu ideyanın təsdiqi olaraq mənə əlavə edilmişdir.

Poemanın mənfi qütbü kimi təqdim olunmuş Marsili düşmən hökmdardır; o, Qanelonla sövdələşərək Rolandın və onun döyüşçülərinin həlak olmasına bais olur. Marsili özündən tez çıxır, sərt, riskli qərarlar verməkdən çəkinmir, amma eyni zamanda o, çox hiyləgər və tədbirlidir. Marsili bir çox cəhətdən Böyük Karlı xatırladır: o da fransızların kralı kimi yaşlı və müdrikdir, Karl Fransanın hökmdarı olub onun maraqlarını müdafiə etdiyi kimi, Marsili də Saraqosun taleyi üçün cavabdehdir. Lakin poemanın müəllifi bununla kifayətlənmir – Böyük Karlı bütün xristian dünyasının, Marsilini isə bütün islam aləminin simvolu kimi təqdim edir.

Dissertasiyanın III fəslinin *“Fransız epik poeziyasında imaqologiya məsələləri: ərəb etnotipi “özgə konsepti kimi”* adlı ikinci yarım fəslində “Roland haqqında nəğmə”də imaqologiyanın çıxış nöqtəsi olan “özümünkü-özgə” konseptinin bədii təəcəssümü xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Ədəbiyyatşünaslıqda imaqologiya “obrazlar haqqında təlim” kimi etnik, mədəni və dil mənsubiyyəti baxımından “başqası”nın sabit obrazının xüsusiyyətlərini araşdırır.¹ “Başqası”nın obrazını öyrənmək prosesində müəyyən tarixi zaman kəsiyində başqa xalq barəsində formalaşan təsəvvürləri də nəzərə almaq lazımdır. Bədii ədəbiyyat şərtliliklərinə baxmayaraq bəşəri münasibətlərin atmosferini, “başqası”nın mentalitetini, xarakterini, dilini canlı şəkildə ifadə etməyə can atır. Bu məsələlərə kompleks yanaşan sənətkar tarixi, kulturoloji, etnopsixoloji xüsusiyyətləri, milli xarakter, həyat tərzi kimi məqamları bir obrazda ifadə etməyə çalışır. “Roland haqqında nəğmə”ni bu nəzər nöqtəsindən araşdırarkən onun ideya məzmunu ilə bağlı bir sıra məqamlar üzə çıxır.

Fransız qəhrəmanlıq eposunun əsas ideyası Roland başda olmaqla xristian döyüşçülərin son nəfəslərinədək Fransa uğrunda vuruşmasından və sarasinlərin düşmən obrazını yaratmaqdan ibarətdir. Əsərdə dünya iki qütb arasında formalaşmış gərginlik sahəsi kimi təsvir olunmuşdur: bir qütbü “özünkülər” (xristianlar), digər qütbü “başqaları” (müsəlmanlar, bütərəstlər) təşkil edirlər. Poemada Rolandın yalnız fransız xalqının deyil, bütün xristianların qəhrəmanı kimi təqdim olunması da bununla bağlıdır. Bu baxımdan onun ölümü dini dəyərlərlə bağlılığının apofeozu kimi diqqəti

¹ Ощепков А.Р. Имагология // Энциклопедия гуманитарных наук, 2010, №1, с. 251-253

cəlb edir: Roland şam ağacı altında ölür və əlcəyini mələk Cəbrayılə təhvil verir: şam ağacı xristian təsəvvürlərinə görə İsa peyğəmbərlə əlaqədardır, qəhrəmanın əlcəyini Cəbrayılə verməsi isə onun bir xristian kimi missiyasını ləyaqətlə yerinə yetirməsinə dəlalət edir.

Orta əsrlərdə xristian-müsəlman qarşıdurmasının əsas səbəbi fərqli inanclara mənsub insanların bir-birini tanımaması ilə bağlı idi. Tərəflərin bir-biriləri haqqında təsəvvürləri din xadimlərinin qərəzli yazılmış əsərləri əsasında formalaşdı. Bu, “Roland haqqında nəğmə”də də özünü büruzə verir. Əsərdən aydın şəkildə görünür ki, müəllif müsəlmanların həyat tərzini, məişəti haqqında elementar təsəvvürə malik olmamışdır. Ona görə də o, “sarasin” dünyasının gerçəklərini tanış xristian dünyasının təsvirləri ilə paralel vermək məcburiyyətində qalmışdır. Bu, ondan irəli gəlir ki, epik şüur yalnız öz mədəniyyətinin kateqoriyalarını nəzərə alır və başqa mədəniyyəti də onlara uyğunlaşdırır. Məhz bunun nəticəsində “Roland haqqında nəğmə”dəki müsəlman dünyası müəllifə yaxşı tanış olan, amma təhrif edilərək şər qüvvələrin təmsilçisinə çevrilən elə həmin xristian dünyasıdır: “Özgələr”in adətlərinin və həyat tərzinin təsviri göstərir ki, müsəlmanların dərkində xristian müəlliflər üçün yalnız İslamla ilk təmaslar zamanı xüsusilə qəbriq olan “qəbul etməmə” deyil, həm də “qəbul etmə” səciyyəvi idi. Hər iki görmə rakursu, yəqin ki, bir yerdə mövcud olmuşdur – “özgə” mədəniyyət özünkü ilə həm müqayisə edilmiş, həm də ona qarşı qoyulmuşdur. Yad dünya eyni zamanda həm uzaq, həm də yaxın idi”.¹

İslamın ilk illərində avropalılar ərəblər haqqında tamamilə məhdud və özünəməxsus məlumatlara malik idilər. VII əsrdə, ərəblər Bizans imperiyasının cənub bölgələrinə hücum edəndə, Avropada onlar haqqında demək olar ki, heç nə bilmirdilər. Aralıq dənizi ətrafındakı ərəzilərdə onları sarasinlər, yəni “Şərqli adamlar” kimi tanıyırdılar. Ona görə də ərəblərin Suriyada, Şimali Afrikada, İspaniyada və İtaliyada peyda olması yenidən Şərq və Qərb münasibətlərini gündəmə gətirdi. Avropalılar bunu iki fərqli dünyanın əbədi mübarizəsi kimi dərk edərək, sanki Troya və yunan-fars müharibələrinin davam etdiyini düşündülər. Xristian Avropası ərəblərə onların dininə təhlükə yaradan çoxsaylı düşmənlərdən biri kimi yanaşır, ilk vaxtlar onları bəsit büt-pərəstlərlə-vikinqlərlə, slavyanlarla və madyarlarla bir tuturdular. Lakin Karl Martell ərəbləri Puatye yaxınlığında məğlubiyyətə uğradıb (732-ci il) onların Avropaya ekspansiyasının

¹ С.И.Луцицкая Араб глазами франка (Конфессиональный аспект восприятия мусульманской культуры). Одиссей. М.: Наука, 1994, 338 с.
http://krotov.info/libr_min/12_1/uch/izkaya_1993.htm

qarşısını alandan sonra xristian kilsəsi və latın dilli müəlliflər gəlmələrin dininə maraq göstərməyə başladılar. İslamın monoteist din olması onların diqqətini çəkməyə bilməzdi. Müsəlmanların mənşəyini müəyyənləşdirərkən din xadimləri ilk növbədə Bibliyadan onlara yaxşı tanış olan xalqlarla ərəblərin qohumluq əlaqələrini öyrənməyə başladılar. O vaxtkı xristian dünyasının latındilli müəllifləri arasında İslamın sirrini anlamaqda Bibliyanı ən effektiv və ən dürüst mənbə hesab edən Möhtərəm Beda xüsusilə seçilirdi. Məhz o, ilk dəfə ərəblərin və İslamın dünyadakı yerini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərdi və onun bu xüsusdakı müddəaları xristian alimləri üçün XII əsrin sonlarınaq aparıcı oldu.

Orta əsrlər Avropasının şüurunda ərəb obrazının formalaşmasına Suriyada yaranan ədəbiyyat da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Uzun müddət yadellilərin işğalı altında olmalarına baxmayaraq suriyalılar öz dillərini və yunan-Roma mədəniyyətindən bəhrələnən özünəməxsus mədəniyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişdilər. Məhz suriyalılar yunan mədəniyyəti ilə ərəb dünyası arasında əlaqələndirici rolunu oynadılar. Suriya həm də öz azad fikirli insanları ilə məşhur idi, burada çoxlu sayda həm dini, həm də bidətçi məktəblər fəaliyyət göstərirdi. Ərəblər Suriyanı aldıqları zaman yerli əhalinin elə də güclü müqavimətinə rast gəlmədilər. Müsəlmanlar da onlara zorla İslamı qəbul etdirmədilər, yerli idarəetmə orqanını və rəsmi dil kimi yunan dilini saxladılar. Onlar yerli xristianları məsləhətçi, müəllim, rəssam və şair qismində öz yanlarına xidmətə götürürdülər. Belə xristianlardan biri də bütün ömrü boyu İslam torpaqlarında yaşamış Dəməşqli İohan (VII əsrin sonları – VIII əsr) idi. Ömərilər dövründə Dəməşqdə yaşayan İohannın ikinci adı Mənsur ibn Sərcun Ət-Təqlibi olmuşdur. Onun atası xəlifə sarayında xidmət edirdi. Sonralar bu vəzifəni oğlu İohann-Mənsur Müqəddəs Savva monastrına gedənədək icra elədi.

Orta əsrlərdə avropalı xristianların dini görüşlərinin formalaşmasında Dəməşqli İohannın fikirləri böyük rol oynamışdır. Müsəlman dininin Şərqi-xristian şərhləri onun adı ilə bağlı idi. Onun bu xüsusdakı fikirləri “Sarasinin və müsəlmanın mübahisəsi” və “Biliyin mənbəyi” əsərlərində əksini tapmışdır. “Biliyin mənbəyi” əsərinin “ismaililərin bidəti” bölməsində o, İslam dininin peyğəmbəri, müqəddəs kitabı, əsas doktrinası və inancları haqqında geniş söhbət açaraq, onu “yalançı xurafat” adlandırır.

Dəməşqli İohann müsəlmanları üç adda təqdim edirdi: ismaililər, həcərilər və sarasinlər. İsmaililər adını o, müsəlmanların İsmayılı özlərinin ulu atası hesab etmələri, həcəriləri Həcərin İsmayılın anası olması ilə izah

edirdi. Sarasinlər adı isə İohanna görə Həcərin aşağıdakı sözlərindən əmələ gəlmişdir: “Sara məni heç nəsiz buraxdı”(Sara vacuum me dimisit).¹

Dəməşqli İohann müsəlmanlarla polemikaya girərək onların xristianları Allaha şəriq qoşmaqda ittiham etmələrinə münasibət bildirir və qarşılıqlı ittihamlar irəli sürürdü. O, mülahizələrini əsaslandırmaq məqsədilə yaxşı bildiyi Quran ayələrindən misallar gətirsə də, onları özünəməxsus şəkildə şərh edirdi. Böyük ehtimalla, məhz Dəməşqli İohann ilk olaraq İslam dinini bidət kimi təsnif etmişdir. Onun İslam dini və onun peyğəmbəri haqqındakı təhrif olunmuş təsəvvürləri sonralar bizanslılara, oradan da Qərbi Avropaya keçmişdir.

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü yarımfəslə “*Yaxın Şərqlə epik ənənələrinin poemada əksi*” adlanır. Burada “Roland haqqında nəğmə”də Yaxın Şərqlə epik poeziyası ilə Orta əsrlər Qərbi Avropa eposları arasında səsleşmələrin səbəbləri izah edilmişdir. Bu baxımdan tədqiqatda Şərqlə yuxu ilə bağlı inanclar və yozumlar sisteminin Qərbi Avropa eposunda əksi problemi xüsusi maraq doğurur.

Dünya bədii fikri tarixində ilk yuxugörmə motivi “Bilqamış” dastanında rast gəlinir: dastanın əldə olan mətnində yeddi yuxu barəsində söhbət açılır. Onlardan hər biri mühüm süjet dəyişiklikləri ərəfəsində baş verir və hadisələrin sonrakı gedişatından xəbər verərək bir tərəfdən qəhrəmanları, digər tərəfdən resipienti onlara hazırladır və gözlənilməzlik effektini aradan qaldırır.

“Bilqamış haqqında dastan”ın mətnindəki yuxu epizodları və onların şərhə belə düşünməyə əsas verir ki, ilk yuxuyozma kitabları da qədim Yaxın Şərqlə xalqları tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bizə gəlib çatan belə əlyazma nümunələrinin ən qədimi isə bizim eradan 1250 il əvvəl papirus üzərində Misirdə yazılmış ilk yuxuyozma əlyazmasıdır. O, qədim misirlilərin 200-dən artıq yuxusunu və onların çoxsaylı yozumlarını əhatə edir.²

Yuxu ilə bağlı motivlərin və yuxuyozma kiablarının ilk dəfə Şərqlə yaranaraq dünyaya yayılması məsələsinə aydınlıq gətirən A.Nəbiyev yazır: “Regional gen yaddaşından bədii düşüncəyə səpələnmiş yuxular, qədim Şərqlə qaynaqlarında yaranıb, qlobal 55 gen yaddaşında formalaşaraq dünya səyahətinə çıxmış, dünyanı dolaşmış, qlobal yaddaşı zənginləşdirməklə Şərqlə qaynaqlarında erkən yaşam tərzini keçirmişdir. Gen yaddaşında

¹ Пиков Г.Г. Из истории Европейской культуры. Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2002, с. 129

² Всемирная энциклопедия сновидений. Нальчик: Эль-фа, 1997, с. 7

variantlaşma yolu ilə meydana çıxanlar, Qədim Şərqlə mənbələrindən, xüsusilə Misir, Hindistan, Yunan və ərəb qaynaqlarından yuxuyozma əlyazmalarına düşmüş, yeni yaranan etnos, tayfa və xalqların etnopsixoloji düşüncəsinə yayılmışdır. Onlar arasındakı oxşarlıqlar eyni, yaxud yaxın məzmunlu yuxular kimi yaddaşa həkk edilmişdir”.¹

Mədəni düşüncənin ilk dövrlərində yuxuların psixoloji mənzəli olması məlum deyildi, ona görə də Şərqlə mədəniyyətlərində yuxu müəyyən dini və əxlaqi normalarla şərh edilirdi. Bu zaman hər simvol müəyyən məna kəsb edirdi və yuxu tanrısal ismarıqların insanlara çatdırılmasında vasitə kimi qəbul olunurdu. Monoteizmin bərqərar olması yuxuyozmalara münasibəti dəyişmiş, daha çox inamla əlaqədar əlamətlərin axtarışına meydan açmışdır, yuxuyozmanı dini mənaya yönəltmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Z.Freyd yuxuların şərhinin yeni konsepsiyasını ortaya qoymuşdur. Freydə görə, yuxu əslində fərdin şüuraltında yaranır, ibtidai inanclardan fərqli olaraq yuxu heç bir şey kəsb etmir və gələcəklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yuxu yalnız keçmiş və yaşanandır, travmatik təcrübələr şüuraltına sıxışdırılır və yalnız yuxu vasitəsilə özlərini bürzə verirlər. Buna görə də yuxuların şərhə gizli arzu və qorxuları çözməyə şərait yaradır.

Freyddən fərqli olaraq, K.Yunq hesab edirdi ki, yuxular heç də bütövlükdə bəşəri-fərdi xarakterə malik deyil və gözəlliyin, alicənablığın və eyni zamanda qəddarlığın rəmzi olan təbiətin ruhundan yaranırlar. Alim yuxunu mifoloji yaddaşa bağlayır və onların yozumunda kollektiv şüuraltının simvollarından, arxetiplərindən istifadəni məqbul sayır.

“Roland haqqında nəğmə”də yuxu poemının iki mühüm hadisəsi ərfəsində təsvir olunur: birinci dəfə Böyük Karl Rolandı Fransız ordusunun aryerqardına başçı təyin edəndə, ikinci dəfə isə sarasınlar cavab zərbəsi endiriləndə. Bu mühüm məqamlarda imperatorların gördüyü yuxular onu narahat etmir. Tədqiqatçılar Böyük Karlın yuxusunu simvolik deyil, məntiqi planda yozur, müdafiə aləti olan nizənin Qanelon tərəfindən yerə çirpılmasını Rolandın ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə gələcəyi kimi izah edirlər. S.M.Boura Karlın birinci yuxusunu bu şəkildə yozur: “Nizə obrazında hansısa gizli mənalar axtarmaq lazım deyil. Bu, Karlın əsas müdafiə silahıdır, və bu ya onun ordusunu, ya da ki, Rolandı, yaxud ikisini eyni zamanda təcəssüm etdirə bilər. Yuxu məkr və təhlükə barəsində xəbərdarlıq

¹ Nəbiyev A. Folklorda fasiləsiz transfer və yuxu paradıqmaları. Bakı: Elm və təhsil, 2011, s. 54-55

edir və kimin xain olduğuna şübhə yeri qoymur”.¹ Maraqlıdır ki, nizənin yuxuda yozumu müsəlman yuxuyozma traktatında və “Roland haqqında nəğmə”də üst-üstə düşür.

İkinci yuxunun yozumu bir qədər fərqlidir. Bu, heyvanlarla bağlı yuxu tipinə aiddir və bütünlüklə simvolik səciyyə daşıyır. Poemanın növbəti həlledici epizodunda Karl yenə yuxu görür. Cəbrayıl Karlin yuxusuna girərək ona ikinci bir döyüşün olacağından xəbər verir, lakin nəticəsini bildirmir. Bunun ardınca təbiət hadisələri ildırım və tufan qismində ordunun başına yağır, vəhşi heyvanlar əsgərlərin üzərinə atılırlar. Yuxuda Karl onlara kömək etmək iqtidarında deyil. Karl yuxunun onu xəbərdar etməsinə baxmayaraq heç bir tədbir görmür. Bu, Karlin hədsiz təkəbbüründən və düşməni ciddiyyə almamasından irəli gəlir. “Roland haqqında nəğmə”də də yuxular gələcəkdən xəbər versələr də, Şərq və türk dastanlarından fərqli olaraq, mürəkkəb simvolikaya malik deyillər, faktiki olaraq birbaşa yozum tələb edirlər. Onların yozumu o qədər də çətinlik törətməsə də, sadələvh qəhrəmanlar tərəfindən çözülmür.

Dissertasiyanın “*İspan epik poeziyasında milli identifikasiya və fərqli mentallıq problemi*” adlanan IV fəslə üç yarım fəsildən ibarətdir. “*İspan mədəniyyəti tarixinin ərəb-müsəlman dövrü. Əndəlus mədəniyyəti*” adlı birinci yarım fəsildə ərəblərin Pireney yarımadasını işğalından sonra yaranmış mədəni durum, onun əsas xarakteristikası araşdırılır.

Ərəblərin İspaniyaya gəlişi VIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Müsəlman qoşunları İspaniya ərazisində ciddi müqavimətlə qarşılaşmışdılar, döyüşdə sonuncu Ost-Qot kralı Roderik həlak olur. Həmin dövrə aid olan ispan romanlarında bu dramatik hadisələr bir qədər fərqli şəkildə öz əksini tapmışdır və bunu Roderikin sevgi macərələri ilə bağlayırlar. Lakin xalq nəğməkarlarından fərqli olaraq tarixçilər İspaniyanın asanlıqla ərəblərin əlinə keçməsinə siyasi maraqların toqquşması və daxili çəkişmələrlə izah edirlər.

Avropa cəngavər-kurtuaz mədəniyyətinin yaranmasına ərəb saray mədəniyyətinin böyük təsiri olmuşdur. Həmin dövrdə Avropa zadəganlarının çoxu Əndəlus əmirlərinin dəb-dəbəli saraylarına gələrək burada etiket və davranış qaydalarını öyrənirdilər. Əndəlus hakimləri onları yalnız öz zənginliyi ilə deyil, savadları və dünyagörüşləri ilə də heyrətə gətirirdi. Demək olar ki, bütün əmirlərin sarayında şairlər yaşayıb, poeziyaya və musiqiyə böyük önəm verilirdi. Bu dövrdə ərəb poeziyasının

¹ Боура С.М. Героическая поэзия. М.: Новое литературное обозрение, 2002, с. 397

incə poetikası, mükəmməl vəznləri və rəngarəng mövzuları avropalıları da valeh etmişdi. Ərəb məhəbbət lirikasının təsiri ilə xristianlar belə ərəb dilində şeirlər yazırdılar. Sonralar Avropada yaranan trubadur poeziyasına ərəb lirikasının təsirini sübut edən faktlardan biri də bu idi. İspan dilinin və ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan N.Malinovskaya da trubadur poeziyasının Provansda yaranmadığını, İspaniyadan keçərək Şərqdən gəldiyini bildirir. O, Qranadada yaradılan Ərəb mədəniyyəti mərkəzinin apardığı araşdırmalara əsaslanaraq əminliklə qeyd edir ki, trubadur poeziyasının üslubu, gözəl qadına sitayiş mövzusu Avropaya İspaniyadan gəlmişdir.¹

İspaniyada yaranan ərəb-müsəlman mədəniyyəti özündə Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin ən gözəl nailiyyətlərini əks etdirərək bu iki dünya arasında mədəni körpü rolunu oynamışdır. Əndəlus vasitəsilə Avropaya ərəblərin mənimsədikləri antik, Qədim Şərq və ərəb-müsəlman elmi-mədəni ənənələri yol açdı. Bu isə öz növbəsində Qərb İntibahı üçün münbit zəmin yaratdı.

Ərəb-müsəlman mədəniyyəti, şübhəsiz, eyni tərkibli, yalnız bir millətin yaratdığı mədəniyyət deyildir. Əksər tədqiqatçılar – tarixçilər, kulturoloqlar onu sinkretik mədəniyyət kimi dəyərləndirirlər. “Müsəlman mədəniyyəti” nədir sualının cavabı həmişə təxminən eyni olur: “ <...> Müsəlman mədəniyyəti də xristian mədəniyyəti kimidir, bu sinkretik mədəniyyətdir. Burada yerli mədəniyyətlər böyük rol oynayır. “Müsəlman” sözü ancaq onu bildirir ki, onun “dəmir dirəkləri” rolunu İslam oynayır. Avropa mədəniyyəti “iki ayağı üzərində dayandığı” (latın dili və xristianlaşdırma) kimi müsəlman mədəniyyəti də forma olaraq İslama, mədəniyyətin konsevasiya və translyasiya mexanizmi kimi ərəb dilinə əsaslanır.²

Əndəlusun ərəb xəlifələri və əmirləri bir-birilə rəqabət apararaq öz əmirliklərini əsl mədəniyyət mərkəzlərinə çevirməyə çalışır, nadir memarlıq nümunələri olan məscid və saray binaları inşa etdirirdilər. Qeyri-adi memarlıq xüsusiyyətləri ilə bu gün də dünyanı heyrətə gətirən Qranadadakı əfsanəvi, on beş rəngin əsrarəngiz harmoniyasının təcəssümü olan Əl-Həmra sarayı, antik məbədləri xatırladan, lakin öz qeyri-adi daş şəbəkələrinin təkrarsızlığı ilə seçilən məşhur Kordova məscidi, Sevilyadakı Əlkəsar saray-qalası bu qəbildən olan maddi-mədəniyyət abidələrindən idi. Əndəlusun kifayət qədər savadlı və mədəni ərəb hökmdarları həmçinin,

¹ Малиновская Н.Р. Тема с вариациями. М.: Центр книги Рудомино, 2014, 528 с.

² Пиков Г.Г. Из истории Европейской культуры. Новосибирск: Новосибирский государственный университет, 2002, с. 113

geniş maarifçilik fəaliyyəti ilə də məşğul olurdular. Onlar məktəblər, kitabxanalar açdılar, universitetlər və digər təhsil müəssisələri təsis edərək İspaniyanın Kordova, Qranada, Valensiya və Toledo kimi şəhərlərini Avropanın iri elm mərkəzlərinə çevirirdilər. Kordova xilafətin paytaxtı olmaqla yanaşı həm də elm, mədəniyyət və ticarət mərkəzi hesab olunurdu. Həmin dövrdə Kordova Universitetinin şöhrəti Avropadan Asiyaya qədər hər yerə yayılmışdı. Fransa, İngiltərə, Almaniya kimi ölkələrdən bura oxumağa gəlirdilər. Kordova, həmçinin öz kitabxanaları ilə məşhur idi. Xəlifə əl-Hakamın 400 min cilddən ibarət kitabxanası məhz Kordovada yerləşirdi. Kordovanın şöhrətli sakinləri sırasına Ərəb məhəbbət şeirinin ən tanınmış nümayəndələrindən olan ibn Hazm və məşhur alim, filosof ibn Rüşdü daxil idi.

Ərəb ədəbiyyatının birinci dövrü Kordova xəlifəliyinin çiçəklənmə dövrünə təsadüf edir. Həmin ədəbiyyatın ən erkən nümunəsi VIII əsrin ortalarına aid olunur. Abbasilər sülaləsinin təqiblərindən qaçıb qurtulan və Əndəlusda müstəqil dövlət yaradan Ömeyid əmiri Əbdürrəhmanın bizim günlərə gəlib çıxan şeirləri erkən ərəb-İspan ədəbiyyatının qiymətli incilərindən hesab olunur. Öz şeirlərində əmir qütbətdəki hiss-həyəcanlarından, vətən həsrətindən söhbət açaraq özünü Kordova yaxınlığında bitən palma ağacı ilə müqayisə edir, onların hər ikisinin Qərbə yad olub köklərindən ayrı düşdüyünü yazırdı. Əbdürrəhmanın zamanında Əndəlusda poeziya və musiqi məktəbi yaradılmışdı.

Yaxın Şərq mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan ərəb ədəbiyyatı bir müddət öz ənənələri ilə inkişaf etsə də, müəyyən mərhələdə roman poetik təcrübəsindən, yerli İspan poeziya nümunələrindən bəhrələnərək zəngin söz xəzinəsinə çevrildi.

Əndəlusun mədəni həyatının inkişafında böyük xidmətləri olan şəxslərdən biri də 822-ci ildə Bağdaddan Kordovaya gələn Ziryab idi. Milliyyətçə fars olan Ziryab həm də şair və aktyor kimi tanınırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Ziryab özü ilə bərabər ərəb İspaniyasına müsəlman saray mədəniyyətinin, kübar cəmiyyətinin bir çox elementlərini və etiket qaydalarını gətirmişdi. Ziryab həm də gözəl musiqiçi idi. Məhz onun ifalarından sonra İspan mədəniyyətində poeziya nümunələrinin musiqi alətinin müşayiəti altında söylənməsi vərdişləri yarandı və sonralar Qərbi Avropa kurtuaz mədəniyyəti də bu təcrübədən yetərincə bəhrələndi.

Ərəb-müsəlman mədəniyyətinin Avropaya yayılmasında tərcüməçilik işinin oynadığı rolu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. XII əsrin ortalarında yaradılmış Toledo və Sevilya tərcüməçilər kollegiyasının üzvlərinin fəaliyyəti sayəsində avropalılar ərəb alimlərinin riyaziyyat,

astronomiya, fəlsəfə və təbiət elmləri ilə bağlı əsərləri ilə tanış olmuşlar. Tərcümə olunan müəlliflər arasında Aristotel, Hippokrat, Platon, Ptolomey, Evklid, həmçinin Şərqi mütəfəkkirləri İbn Sina, İbn Rüşdi və digərlərinin əsərlərini sadalamaq olar. Bu prosesdə ərəb tərcüməçiləri ilə yanaşı yəhudi mütəxəssisləri də iştirak edirdilər.

Ərəblər mədəni inkişafdən geridə qalan İspaniyaya qədəm basmaqla onu sivilizasiyanın ən yüksək nöqtəsinə çatdırdılar. Əndəlus-müsəlman mədəniyyətinin bir çox cəhətlərinə görə Qərbi İntibahını öncələməsi, onun ilkin zəmini və rüşeymi rolunu oynaması isə danılmaz tarixi həqiqətdir.

IV fəslin “*Sid haqqında nəğmə*”də epik tarixilik milli mübarizə kontekstində” adlı ikinci yarım fəslində ispan qəhrəmanlıq poeziyasının zirvəsi sayılan “*Sid haqqında nəğmə*”nin yaranması, formalaşması və tarixi gerçəkliklərin poemada bədii əksi kimi məsələlər araşdırılır. Görkəmli ispan sərkərdəsi Sidin hərbi yürüşlərinin vəsfinə həsr olunan poema digər Avropa xalqlarının epik poeziya nümunələrinə nisbətən tarixi gerçəkliyi daha dəqiq əks etdirir. Bu, əsərin yarandığı dövrdə rekonkista ilə bağlı hadisələrin hələ xalq ruhunda yaşaması, əfsanəyə çevrilmək imkanına malik ola bilməməsi ilə bağlı idi.

Hələ Sidin sağlığında onun qəhrəmanlığı barəsində çoxlu nəğmələr qoşulmuşdur. Xalq arasında geniş yayılan bu nəğmələr nəğməkarların əlinə keçmiş, onlar 3735 misradan ibarət iri həcmli dastan yaratmışdır. Poemanın təxminən 1140-cı ilə yaxın, Sidin ölümündən ən azı yarım əsr sonra yazılması ehtimal olunur. İspan qəhrəmanlıq eposunun qəhrəmanı Rodriqo (Ruy) Dias de Vivar (?1040-1099), yaxud Sid Kampeador real tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Sid ərəblərin ona verdiyi ləqəb idi. Ərəbcə “Sid” “əl Seyyid” sözündən olub, ağa, cənab mənasında işlənirdi. Onun barəsində Orta əsrlər əlyazmalarında, latındilli kilsə xronikalarında və ərəb mənbələrində çoxlu sayda məlumatlara rast gəlmək olar. Sidə fərqli mövqelərdən yanaşan bu mənbələr onu real tarixi şəxsiyyət kimi müsbət və mənfi olmaqla, iki qütbdə təsvir edirlər. Xristian mənbələri onu əsasən milli qəhrəman, ərəb mənbələri isə qəddar və amansız bir adam kimi səciyyələndirir. Bu cür ideoloji qarşıdurmadan uzaq, obyektiv tarixçiləri isə həqiqi Rodriqo Dias de Vivarla ispan milli eposunun əfsanəvi qəhrəmanı Sid arasındakı oxşarlıqların nə dərəcədə tarixi gerçəkliyə uyğun gəlib-gəlməməsi məsələsi düşündürmüşdür. Bütün bu çoxsaylı yanaşmaların içərisində Orta əsrlər ispan ədəbiyyatının gözəl bilicisi olan Ramon Menendes Pidalın “Sid Kampeador” tədqiqatı xüsusilə diqqəti cəlb edir.¹

¹ Менендес П.Р. Сид Кампеадор. СПб.: Евразия, 2004, 254 с.

Əksər tarixçiləri düşündürən suallara cavab tapmağa qərar verən ispan medivisti tarixi salnamələr və sənədlər əsasında Sidin həyat yolunu izləmiş, İspaniyada və Qərbi Avropada məşhur olan maraqlı bioqrafiya yaratmışdır.

Sid haqqında ən böyük bioqrafiyanın müəllifi R.M.Pidal bütün digər tədqiqatçıların araşdırmalarında rast gəlinməyən orijinal bir fikirlə çıxış edir. Sid təkə rekinkista qəhrəmanı deyil, o həm də İspaniyada iki sivilizasiyanın – Avropa və müsəlman sivilizasiyasının birgə mövcudluğu naminə mübarizə aparmışdır. Sidin zamanındakı İspaniyalı Avropa İspaniyası və müsəlman İspaniyası olmaqla iki hissəyə bölən tədqiqatçı yazır: “Avropa İspaniyasının müsəlman İspaniyasının afrikalılar tərəfindən işğalı nəticəsində yaranan ümumi bədbəxtlikləri atmosferində o (Sid – H.Ə.), yarımadağa İslam fanatizmini, dini dözümsüzlüyü gətirən, Əndəlus taif saraylarının parlaq mədəniyyətini məhv edən Almoravidlərlə barışmaz mübarizə apararaq, təkbaşına müdafiə olundu, qalib gəldi və fəth etdi.¹

“Sid haqqında nəğmə” bəzi tarixi faktların təhrifinə baxmayaraq həqiqi tarixi şəxsiyyət olan Rodriqonun sürgün edilməsi faktı ilə bağlı gerçək tarixi hadisələri əks edir. Lakin bununla yanaşı bu poemada real əhvalatlar xalq nəğməkarları xuqların bədii təxəyyülünün süzgəcindən keçmiş, tarixi faktlar müəllifin dünyagörüş mövqeyindən dəyərləndirilmişdir.

Sidin bir qəhrəman kimi ideallaşdırılmasına baxmayaraq onun əməllərində lazımsız şişirtmələrə yol verilməmişdir. Əsərdə epos üçün səciyyəvi olan dini-mifoloji motivlərin yoxluğunu da bununla izah etmək lazımdır. Qorxaq və acgöz infantlarla müqayisədə Sid sadəliyi ilə fərqlənir. Məhz bu keyfiyyətinə görə xalq onu öz qəhrəmanı kimi sevir, onu “mio Cid”, yəni “mənim Sidim” adlandırır.

Sid haqqında deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, onun xarakteri yaşadığı dövrün mövcud ictimai-siyasi həyatının sərt qanunauyğunluqları və təzadlı gerçəklikləri şəraitində formalaşmışdır. Bu mənada onu çox ciddi mühakimə etmək doğru olmazdı, çünki o, yalnız öz zamanəsinin adətlərinə riayət etmişdir.² Sid, eyni zamanda həm ispan krallarına, həm də ərəb əmirələrinə xidmət göstərmiş, yeri gələndə mavrların dəstəyi ilə hətta öz din qardaşları ilə haqq-hesab çürütməkdən belə çəkinməmişdir. Lakin rekonkistanın birləşdirdiyi xalqın milli şüurunda simvolik qəhrəmana, parlaq nümunəvi cəngavər obrazına güclü ehtiyac yaranmışdı və Sid bir çox keyfiyyətlərinə – cəsurluğu, tədbirliliyi, mətinliyi, qorxmazlığı, ailəsinə və sadə insanlara sevgisi və ən əsası

¹ Менендес П.Р. Сид Кампеадор. СПб.: Евразия, 2004, с.12

² Лебон Г. Цивилизация арабов http://maher.narod.ru/islam_iii_6_3.html

düşməyə qarşı mübarizədə xalq kütlələrini birləşdirərək arxasınca aparmaq bacarığına görə bu ideala uyğun gəlirdi. Ona görə də “mavrlara xidmət ispan eposunda ərəb “Sid” ləqəbi ilə məşhur olan tarixi Rodriqo Dias de Vivara ispan eposunun milli qəhrəmanı olmağa mane ola bilmədi”.¹

IV fəslin “İspan qəhrəmanlıq eposu “Sid haqqında nəğmə” və ərəb qəhrəmanlıq eposu “Sirat Əntərə” müqayisəli-tipoloji aspektdə” adlı üçüncü yarım fəslində iki müxtəlif dünyaduyuma malik bölgədə meydana gəlmiş epik poeziya nümunələri arasında oxşar və fərqli cəhətlər üzə çıxarılır və bunların səbəbləri izah olunur.

Ərəb qəhrəmanlıq romanları İspaniyada IX əsrdən etibarən tanınmağa başladı. İspan nəğməkarlarının öz repertuarlarına ərəb, yaxud mozarab xalq nəğmələrini daxil etməsi bu iki mədəni aləm arasında əlaqələrin yaranmasına səbəb oldu. Ərəb ədəbiyyatının “tipoloji baxımdan Qərbi Avropa cəngavərlik eposlarına bənzər”² “Əyyami-əl-ərəb”, “Həmasə”, “Fütühat” və “Sira” kimi məşhur janrları roman dilli xalqlar tərəfindən sevilərək yayıldı. Əndəlusun ərəbləşmiş xalqı bu əsərləri çox sevirdi və öz qəhrəmanlıq nəğmələrini yaradarkən onlardan bəhrələnməyə bilməzdi.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində ərəb mədəniyyətini araşdıran tədqiqatçılar ispan epik nəğmələri ilə ərəb qəhrəmanlıq hekayətlərinin əlaqəsini öyrənməyə başladılar. Onların bəziləri (M. Menendes-Pelayo) bu əlaqəni tamamilə inkar edərək, ispan epik nəğmələrinin yalnız skandiyav və german epik ənənələri əsasında yarandığını iddia edir, digərləri (X.Ribera-u-Taraqo) daha çox ispan ədəbiyyatının ərəb ədəbiyyatına təsir göstərməsi tezisi ilə çıxış edirdilər. Ribera-nın ardınca, R.M.Pidal başda olmaqla, XX əsrin bir çox tədqiqatçıları Kastiliya epik ədəbiyyatında ərəb ədəbi elementlərini ciddiyyə almamış, ispan qəhrəmanlıq eposunun latın-german ənənələrinə söykəndiyini bəyan etmişlər.

XX əsrin ortalarında ispan tarixçisi A.Kastro bütün ərəb mədəniyyəti araşdırmaçılarını razı salan müddəa irəli sürdü. A.Kastro ərəblərin gəlişinə qədər ispanların özlərinin roman dillərində yazılmış epik və lirik ədəbiyyatının olması faktını qabardaraq, diqqəti bu ədəbiyyatın ərəb ədəbiyyatından yaranmadığına yönəltdi. Lakin o, german mənşəli ispan

¹ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л.: Наука, 1979, с.196-197

² Фильштинский И.М. История арабов и халифата (750-1517 гг.). М.: Восток-Запад, 2006, с. 329

ədəbiyyatının Əndəlus ərəb ədəbiyyatından bəhrələnməsi faktını da qəbul edir və məhz buna görə ispan qəhrəmanlıq eposunun digər Avropa epik poeziya nümunələrindən fərqləndiyini yazırdı.

Ərəb epik ənənələrinin ispan eposuna təsirindən danışan bəzi tədqiqatçılar burada mozarabların rolunu xüsusilə qiymətləndirirlər. Almoravidlərin İspaniyaya gəlişindən sonra Əndəlusdan sıxışdırılıb çıxarılan mozarablar ölkənin şimalına üz tutdular. Ərəblərlə yaşadıkları dövrlərdə onlar ərəb mədəniyyətinin və elminin nailiyyətlərindən yetərinə bəhrələnməmişdilər. Mozarablar əldə etdikləri bütün bu bilikləri özləri ilə apararaq xristianlar arasında geniş yaydılar. Onların bu cür vasitəçilik missiyasından bəhs edən M.J.Horta yazır: “Müsəlman bölgəsindəki xristian xalq xüsusi adlar, geyimlər, hər cür alət, kənd təsərrüfatı texnikası, bədii elementlər, hüquq texnikaları kimi çox müxtəlif sahələrdə özünü göstərən əhəmiyyətli ölçüdə bir ərəb mədəniyyətini də özləri ilə aparmışlar və onların sayəsində bu mədəniyyət xristian mədəniyyətinə qarışmışdır”.¹

Ərəb ədəbiyyatının roman dilində yazılmış ilk epik əsərlərə təsirində də çox güman ki, yenə mozarabların böyük xidmətləri olmuşdur. Məşhur tarixçi Altamira-i-Krevea da özünün “İspaniyanın tarixi” əsərində ispan qəhrəmanlıq eposunun ərəbləşmiş ispanlar arasında yaradıldığını qeyd edirdi.²

“Sid haqqında nəğmə”yə ərəb qəhrəmanlıq romanlarının təsiri məsələsini araşdırarkən, onunla ərəblərin məşhur “Sirat Əntərə” əsəri arasındakı çoxsaylı oxşarlıqlar diqqəti cəlb edir. Bu cəngavərlik romanının qəhrəmanı da bədii təxəyyülün məhsulu yox, Sid kimi real tarixi şəxsdir.³

“Sirat Əntərə” əsəri daha çox cəngavərlik romanı ənənəsinə yaxın olsa da, bir çox cəhətlərinə görə qəhrəmanlıq eposlarına bənzəyir. Romanın fabulasında epik əsərlərə xas olan “ümumi mövzular”ın çoxluğu diqqəti cəlb edir: Əntərənin uşaqlıqda oynadığı “cəngavər oyunları”, qayınatası və həm də əmisi Malikinin fitnələri, qəhrəmandan qeyri-adi şücaətlər tələb edən evlənmə motivi, əcaib varlıqla təkbətək mübarizə, oğulun atası ilə döyüş və ya ona görə intiqam alması səhnələri, at və qılıncla bağlı möcüzəli əhvalatlar, həmçinin Əntərənin yenilməz döyüşçülər və nəhəng düşmən

¹ Horta M.J. Ortaçağ İspanyol epik ədəbiyyatı üzərində arap edebiyatı etkisi // İ.Ü.Şarkiyat Mecmuası, 2013, № 22, s. 101-102

² Альтамира-и-Кревеа История Испании. Т. 1. М.: Издательство иностранной литературы, 1951, с.112

³ Medieval Islamic Civilization. An Encyclopedia, V. 1, A-K, Index, Routledge, New York, London, 2006, p. 47

orduları üzərindəki saysız-hesabsız qələbələri qəhrəmanlıq dastanlarına aid edilən epizodlardandır. Ağlasığmaz hiperbolalar “bir gündə min iki yüz atlı döyüşçü” öldürən Əntərənin gücünü canlı şəkildə təsvir etmək məqsədi daşıyır. İ.Ten özünün “İncəsənət fəlsəfəsinə dair mühazirələri”ndə Əntərəni “əsl epos qəhrəmanları” olan Ziqfrid, Roland, Sid, Rüstəm, Odissey və Axillə bir sıraya qoyaraq onları “ideal varlıqlar” adlandırır.¹

Romanın birinci hissəsində Əntərənin əmisi qızı Əbləyə olan sevgisindən bəhs edilir. Əntərənin gənclik illəri ispan Sidin gənclik illərinə çox bənzəyir. O da Rodriqo kimi çılğın və səbirsizdir. O, sevgilisinə qovuşmaq üçün özündən güclülərlə döyüşməli olur: Əntərə öz gücünə hədsiz dərəcədə inanır. Epik qəhrəmanın həm məziyyəti, həm də nöqsanı olan bu cəhət Əntərəyə ən yüksək dərəcədə xasdır. O, düşmənlərinin sayını və qüvvəsini qabaqcadan götür-qoy etmədən döyüşə can atır, qardaşı Şeybubun ağıllı məsləhətlərinə qulaq asmır. Bu keyfiyyətilə Əntərə həm Rodriqoya, həm də Rolanda bənzəyir.

“Sid haqqında nəğmə”də ərəb İspaniyası və rekonkista dövrünün hadisələri əksini tapırsa, “Sirat Əntərə” də islamaqədərki və İslam dövründəki Ərəbistanın sosial-siyasi həyatı – qəbilələrarası toqquşmalar, ərəblərin farslarla mübarizəsi, Asiyanın, Afrikanın və Avropanın ərəblər tərəfindən ilhaqı, səlib yürüşləri təsvir olunur. Hər iki əsərdə hadisələrin baş verdiyi ölkələrin məişəti, adət-ənənələri, inancları haqqında real məlumatlar verilir, sevgi, həsrət, vətənpərvərlik, sədaqət, borc kimi ümumbəşəri duyğular epik əsərin poetikasına uyğun canlı boyalarla əksini tapır. Qəhrəmanlıq, yenilməzlik ruhu, cəsur bir döyüşçünün həyat yolu hər iki əsərin ana xəttini təşkil edir.

“Sid haqqında nəğmə”də Sid obrazı çox ideallaşdırılmış, İspaniyalı ərəb işğalından xilas edən ideal qəhrəman obrazı yaradılmışdır. Ərəb cəngavərlik romanındakı Əntərə də belə ideallaşdırılmış obrazdır. Hər iki əsərdə qəhrəmanın bu şəkildə ideallaşdırılması onların mənsub olduğu xalqın qəhrəmanlıq idealları ilə bağlı idi. Xalq öz yaradıcılığında onun arzularını, ümidlərini gerçəkləşdirən, onu qoruyan, maraqlarına xidmət edən qəhrəmanı özünün malik olduğu ən gözəl keyfiyyətlərlə səciyyələndirir. Ərəb xalq romanında bu, Əntərə, ispan eposunda isə Sid idi. Hər iki real tarixi şəxsiyyətin epik qəhrəmana çevrilməsi isə tarixi şəraitin özünün şərtlərindən doğaraq zərurət kəsb edirdi.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində tədqiqat zamanı əldə edilmiş qənaətlər ümumiləşdirilərək belə bir fikir vurğulanır ki, Qərbi Avropa

¹ Тэн И. Философия искусства. М.: Республика, 1996, с. 300

mədəniyyətinin tarixi onun formalaşmasına və təşəkkülünə birbaşa və dolayısı ilə təsir edən Yaxın Şərq mədəni elementləri ilə sıx bağlıdır. Bu mədəni elementlərin üzə çıxarılması Şərq və Qərb sivilizasiyalararası münasibətlərin çox mühüm bir hissəsinə işıq salır. İlk epik poeziya nümunələrinin yarandığı Qədim Yaxın Şərqdə dünyanın epik dərki aparıcı amillərdən olmuş və epos modeli məhz burada formalaşaraq bütün dünyaya yayılmışdır. Qədim Yaxın Şərq sivilizasiyası Avropa xalqlarına Qafqaz, Ön Asiya və Aralıq dənizi hövzəsi ölkələri vasitəsilə fəal şəkildə təsir göstərmişdir. Bibliya Yaxın Şərq mifologiyasının, dini-fəlsəfi görüşlərinin və epik ənənələrinin Qərbi Avropaya ötürülməsi ilə dünya mədəniyyətinin ilk modelini yaratmışdır. Qərbi Avropa epik poeziya nümunələrinin genezisində yunan-Roma və iudey-xristian ənənələri ilə yanaşı türk mədəni elementləri də mühüm rol oynamışlar.

Tədqiqatın əsas məzmunu müəllifin çap olunan aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. “Kitabi –Dədə Qorqud” və dünya eposları // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2007, № 3, s. 192-198
2. Orta Əsrlər Qərbi Avropa ədəbiyyatı tarixi (Orta əsrlər qəhrəmanlıq eposları): Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2008, 99 s.
3. “Beovulf” və “Kitabi-Dədə Qorqud” paralelləri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: BSU, 2010, № 5, s. 93-98
4. Əndəlus ərəb – müsəlman mədəniyyətinin Qərb İntibahında rolu / Mədəniyyətlərarası dialoq: linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər mövzusunda Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı: 2010, s. 24-25
5. Fransız qəhrəmanlıq eposu “Roland haqqında nəğmə”də Yaxın Şərq mövzusu // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2011, № 2, s. 133-139
6. Əjdaha obrazı Yaxın Şərq və Qərbi Avropa mifoloji ənənəsində // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2011, № 4, s. 222-227
7. “Nibelunqlar haqqında nəğmə” poemasında mifoloji və tarixi motivlər // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2012, № 2, s. 171-177
8. Привнесенные элементы христианства в англосаксонском эпосе «Беовульф» / Лабиринты реальности. Международная научно-практическая конференция. Рубежное: 2014 г., с. 5-8
9. Anqlo-sakson eposu “Beovulf” və tərcümə məsələləri / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU, 2014, s. 341-344

10. “Bilqamış haqqında dastan”ın Bibliyada resepsiyası // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2014, № 4, s. 160-166
11. İspan qəhrəmanlıq eposu: tarixi reallıq və bədii təxəyyül // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2015, № 1, s. 221-226
12. Qərbi Avropa eposlarının müqayisəli tədrisində innovativ metodlardan istifadə / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı: ADU, 2015, s. 318-320
13. The world outlook of Germanic and Turkic peoples in “ Beowulf” and “The Book of Dede Korkut” // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. V. 1, Austria, Vienna: 2015, № 3-4, p. 124-127
14. Типология образа предателя в эпосе // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Часть 3, Тамбов, 2015, № 8 (50), с. 16-20
15. Qərbi Avropa eposlarının arxetipik əsaslarına dair // Tağıyev oxuları. Elmi məqalələr məcmusu, 2015, № 1, s. 217-223
16. Ulu Ana arxetipi Yaxın Şərq mifoloji ənənəsində // Pedaqoji Universitet xəbərləri. Bakı: 2015, № 1, s. 350-354
17. Epik şüurun yaranması və epik poeziya anlayışı // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2015, № 6, s. 183-189
18. Fransız epik poeziyasında imaqologiya məsələləri: ərəb etnotipi “özgə” konsepti kimi // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı, 2016, № 2 (98), s. 229-232
19. “Nibelunqlar haqqında nəğmə” və türk eposları arasında tipoloji paralellər / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: 2016, s. 447-449
20. Epik təhkiyədə Atilla obrazı (Qərbi Avropa eposları əsasında) // Filologiya məsələləri. AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, №7, 2016, s.331-336
21. Qərbi Avropa epik poeziyasında bədii universallıq və spesifiklik (Qərbi Avropa –Yaxın Şərq paralelliyi əsasında). Monoqrafiya. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 230 s.
22. “Beovulf” poeması german-skandinav büt-pərəstliyinin və xristian monoteizminin sintezi kimi // Dil və ədəbiyyat. Bakı: ADU, 2016, № 4, s.158-165
23. “Nibelunqlar haqqında nəğmə” türk epos təfəkkürünün tarixi təzahürü kimi // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2016, № 4, s. 213-220
24. Qədim kelt saqaları ilə Qafqaz nart eposu arasındakı paralellərə dair // Filologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016, № 9, s.451-458
25. Ərəb epik ənənələrinin ispan qəhrəmanlıq poeziyasına təsiri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2016, № 3 (99), s.174-177

26. Koqnitiv təcrübədə arxetipik strukturların rolu / Koqnitiv və təbii dilçiliyin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı: 2016, s. 166-168
27. Qədim türk epik təfəkkürünün Qərbi Avropa eposlarında passionar rolunun komparativistika aspektindən dəyərləndirilməsi / Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortağ dəyərlər və yeni çağırışlar. Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.311-316
28. Феномен сна в ближневосточном эпическом опыте (на материале сравнительно-типологического анализа «Эпоса о Гильгамеше» и «Песни о Роланде») // Вестник КазНУ. Серия филологическая. Алматы: Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, 2016, № 4(162), с. 26-32
29. German-skandinav mifologiyasında şamanizm elementləri // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2017, № 1, s. 168-174
30. The comparative typology of the Heroic Figures in the Ancient Sumerian and Anglo-Saxon Epics // Multilingua / Journal of Cross-Cultural and Interlanguage Communication (Thomson Reuters), 2017, Vol. 36 (çapdadır)

ТЕМА БЛИЖНЕГО ВОСТОКА
В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(на основе материалов эпической поэзии)

Резюме

Данная диссертация состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *Введении* диссертации обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет, цели и задачи исследования, основные положения, выносимые на защиту, определяются теоретическая и практическая значимость, научная новизна работы, даются сведения об апробации и структуре диссертации.

I глава диссертации – «Факторы Ближнего Востока и Запада в генезисе эпической поэзии» – состоит из трех подглав. В данной главе определяется специфика переходного периода от мифологического мышления к эпическому мышлению, рассматриваются ключевые историко-культурные факторы, обуславливающие возникновение эпического сознания, исследуется своеобразность моделей Востока и Запада в эпическом понимании мира. Исследуются история создания эпоса как жанра, его развитие и значимость на основе исследований Г.М.Чедвик, Н.К.Чедвика, С.М.Баура, Р.П.Менендеса, Г.Париса, В.М.Жирмунского, В.В.Мелетинского, В.Я.Проппа, А.Б.Лорда и других ведущих теоретиков эпоса. Здесь также рассматриваются библейские мотивы, отраженные в образцах эпической поэзии Западной Европы, раскрываются причины известности европейцам некоторых мифов и легенд древней Месопотамии, на основе материалов Библии.

II глава диссертации – «Мифологические корни и ранние исторические условия создания западноевропейских эпосов» – состоит из четырех подглав. Данная глава полностью посвящена изучению произведений эпической поэзии Западной Европы, здесь систематично представляются историко-культурные факторы Ближнего Востока, сыгравшие большую роль в процессе их исторического формирования. Здесь исследуется роль тюркских элементов, участвующих в генезисе германской мифологии на основе параллелей между такими Западными эпосами как «Беовульф»,

«Песнь о Нибелунгах» и эпосами азербайджанского народа «Книга Деде Коркут» и «Кероглу», в том числе проблемы отражения тюркского мифического мышления в сборнике скандинавских песен «Эдда». Впервые в национальном литературоведении ведутся параллели конкретного эпического образа предателя в древней Азербайджанской легенде «Астияг» и героических эпосов Запада с точки зрения типологии, схожие психологические аспекты комментируются на основании положений теории архетипа К.Юнга.

III глава диссертации – «Отражение темы Ближнего Востока в французской эпической поэзии с точки зрения пространства и историчности» – состоит из трех подглав и посвящена изучению «Песни о Роланде» с историко-культурных, литературных и идеологических аспектов. Здесь исследуется фольклорная интерпретация реальных исторических событий и исторической действительности, составляющих основу французского эпоса на основе средневековых хроник, церковных летописей, а также произведений современных исследователей. В этой главе также исследуются проблемы имагологии в контексте сравнительного анализа «Песни о Роланде» с эпическими традициями Ближнего Востока, анализируются средневековые франко-арабские отношения в контексте «свой-чужой».

В *IV главе* диссертации, названной «Проблема национальной идентификации и своеобразного менталитета в испанской эпической поэзии», освещаются историко-культурные и общественно-политические условия формирования «Песни о Сиде», соответственно привлекается к исследованию арабо-мусульманский период испанской культуры. В данной главе дается характеристика ведущей фигуры испанской эпической поэзии Сиды как исторической личности, так и эпического героя на основе произведений известных испанистов и арабистов. В ней также исследуется влияние арабских героических романов на испанский героический эпос и впервые ведется сравнительно-типологический анализ между арабским героическим сказанием «Сират Антара» и «Песней о Сиде».

В *Заключении* диссертации обобщаются выводы, полученные в ходе исследования.

THE NEAR EASTERN THEME
IN WESTERN EUROPEAN LITERATURE
(on the basis of the epic poetry materials)

Summary

The present thesis consists of an introduction, four chapters, a conclusion and the list of used literature.

In the *introductory* part of the thesis the actuality of the topic, the object and subject of the research, its aims and purposes, main propositions submitted to the defense, theoretical and practical significance of the work, and the scientific innovations are defined, information about the approbation and the structure of the thesis is given.

The *I chapter* of the thesis called “Near Eastern and Western factors in the genesis of epic poetry” consists of three subtitles. The specific features of the transition period from the mythic conscience to the epic one is defined, key historical - cultural factors stipulating the formation of epic conscience are considered, the identity of eastern and western models in the epic understanding of the world are investigated here. The history of formation of the epic as a literary genre, its development and importance are analyzed on the basis of the researches of such leading epic theorists as P.P.Menendes, G.Paris, H.M.Chedvik, N.K.Chedvik, S.M.Boura, V.M.Jirmunsky, V.V.Meletinsky, V.Y.Propp, A.B.Lord and etc. The Biblical motives reflected in the examples of Western European epic poetry are considered and the reasons of publicity of some myths and legends of ancient Mesopotamia by means of Bible to the European are exposed here as well.

The *II chapter* entitled “The Mythological roots and early conditions of the formation of western European epics” consists of four subtitles. This chapter is wholly devoted to the study of western European epic poetry patterns, Near Eastern historical- cultural factors which had great role in the process of their historical development are systematically presented here.

The role of Turkish elements participating in the genesis of German mythology is investigated here on the basis of the parallels between such western epics as “Beowulf” and “The Song of the Nibelungs” and the epics of Azerbaijani nation as “Kitabi-Dede Gorgud”, and “Koroglu” including

the problems of reflection of Turkish mythic conscience in the collection of Scandinavian songs “Edda”

For the first time in the national literature parallels of the concrete epic character of the betrayer in the ancient Azerbaijani legend “Astiag” are held and western heroic epics, from the point of view of typology, similar psychological aspects are commented on the basis of the provisions of K.Yung's archetype theory.

The *III chapter* of the thesis called “Reflection of Near East theme in French epic poetry from the point of view of space and historicity” consists of three subtitles, and is devoted to the study of “The song of Roland” from the historical-cultural, literary and ideological aspects. Folklore interpretations of real historical events and historical reality composing basis of the French epic, on the grounds of middle age chronicles, church documentaries, and the works of the contemporary investigators as well. This chapter also deals with the imago logical issues on the comparative analytical context in “The song of Roland” and Near Eastern epic traditions, French-Arabic relations of middle age are analyzed in the context of “my - another's” here.

In the *IV chapter* of the c thesis entitled “Problem of national identification and specific mentality in Spanish epic poetry” consists of three subtitles, the historical-cultural, and social-political conditions of the formation of “The song of my Sid”, at the same time the Arabic - Muslim period of Spanish culture are also researched. In this chapter characteristics of the leading figure of Spanish epic poetry Sid both historical personality and epic hero on the basis of works of popular Spanish and Arabian investigators. The influence of Arabic heroic novels on Spanish heroic epics is also analyzed here and for the first time the comparative - typological analysis is held between the Arabic heroic stories called “Sirat Antara” and “The Song of my Sid”.

In the *concluding* part of the thesis scientific results obtained during the research are summarized.

Çapa imzalanıb: 28.10.2017
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

“Mütərcim” Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ГАМИДА АХМЕД ГЫЗЫ АЛИЕВА

ТЕМА БЛИЖНЕГО ВОСТОКА
В ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(на основе материалов эпической поэзии)

5718.01 – Мировая литература (английская и французская литература)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

Баку – 2017